

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTITUTU

**“ŞUŞA-270: DÜNYA MƏDƏNİYYƏT MƏRKƏZLƏRİ
KONTEKSTİNDƏ”**

BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSININ TEZİSLƏRİ

Bakı, 5-6 DEKABR 2022-ci il

AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
A.A.BAKIKHANOV INSTITUTE OF HISTORY

**THE THESES OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC
CONFERENCE**

**“SHUSHA-270: IN THE CONTEXT OF WORLD
CULTURAL CENTERS”**

Baku, DECEMBER 5-6, 2022

“Şuşa-270: dünya mədəniyyət mərkəzləri kontekstində”
beynəlxalq elmi konfransının tezisləri. Bakı, 2023, - 214 s.

The theses of the international scientific conference “Shusha-270:
in the context of world cultural centers”. Baku, 2023, - 214 pp.

MÜNDƏRİCAT – CONTENTS

I. PLENAR İCLAS - PLENARY SITTING

<i>İsmayıl Hacıyev</i> . Şuşa: Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı	9
<i>Ismayil Hacıyev</i> . Shusha: the cultural capital of Azerbaijan	12
<i>Nərgiz Axundova</i> . Şuşanın məhəllələri.....	15
<i>Nargiz Akhundova</i> .Neighborhoods (meelles) of Shusha.....	16

II. BÖLMƏLƏR - SECTIONS BİRİNCİ BÖLMƏ - SECTION ONE

Birinci iclas: Şuşanın tarixi. sosial-siyasi və dini həyatı **The first sitting: History of Shusha. socio-political and religious life**

<i>Tofiq Mustafazadə</i> . Qarabağ xanlığının təşəkkülü tarixindən.....	18
<i>Tofiq Mustafazadəh</i> . From the history of formation of the Karabakh khanate	20
<i>İkram Ağasıyev</i> . Şuşada Bazel lüteran missionerlərin fəaliyyəti, ermənilərin lüteranlıqdan yararlanma cəhdləri və onun nəticələri.....	22
<i>Ikram Agasiyev</i> . Activities of Basel Lutheran missionaries in Shusha, attempts of Armenians to benefit from Lutheranism and its results.....	26
<i>Nazir Əhmədli</i> . Şuşa şəhəri Qarabağ əyalətinin kameral təsviri üzrə (1832-1833).....	30
<i>Nazir Ahmadly</i> . The city of Shusha according to the cameral discription of the Karabakh province (1832-1833).....	32
<i>Ramil Niftəliyev</i> . XIX əsr Şuşa şəhərinin cümə məscidləri və onların vəqfləri haqqında	34

Ramil Niftaliyev. About the Juma (Friday) mosques
of the 19th century Shusha city and their waqfs.36

Nataliya Zub (Rudenko). Шуша в информационном
пространстве начала XX века (*на примере газеты*
«Киевлянин») 39

Natalia Zub (Rudenko). Shusha in the Information Space
of the Early 20th Century (*by the example of the newspaper*
“Kievlyanin”)..... 42

Aygün Əzimova. 1917-ci ildə Şuşa şəhərində ictimai-siyasi və
milli təşkilatlanmaya dair 45

Aygun Azimova. On socio-political organization in the city of
Shusha in 1917 48

Allahverdi Əlimirzəyev. Şuşa bölgəsinin toponimikası Parfiya
dövründə 51

Allahverdi Alimirzayev. Toponyms of the Shusha region in
the Parthian era 54

Entela Muço. Şuşa: Tarih, kültür ve gelişim (Şuşa: Tarix,
mədəniyyət və inkişaf) 57

Entela Muço. Shusha: History, culture and development..... 58

Vəfa Mahmudova. İlk Şuşa Ekspedisiyası: S.Aşurbəylinin
tarixi hesabatı haqqında..... 60

Vafa Mahmudova. The first Shusha expedition: on the historical
report of S. Ashurbeyli 63

**İkinci iclas: Ermənilərin Şuşada törətdiyi soyqırımlar.
Tarixi və mədəni irsə qarşı erməni vandalizmi
The second sitting: Genocide committed by Armenians in
Shusha. Armenian vandalism against historical and cultural
heritage**

Tofiq Həsənov. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası dövründə Şuşa şəhərinin siyasi vəziyyəti.....	67
Tofiq Hasanov. The political situation of the city of Shusha during the Armenian-Muslim war in 1905-1906	70
Zakir Kərimov. Şuşa şəhərinin xeyriyyə yönümlü abidələrinə qarşı erməni vandalizmi	74
Zakir Kerimov. Vandalism against the religious and charitable monuments of Shusha.....	77
Nigar Camalova. Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi soyqırım: Şuşa şəhəri üzrə	80
Nigar Jamalova. Genocide carried out by Armenia against Azerbaijanis: on the city of Shusha	83
Günəl Musayeva. Şuşa kitabxanaları və erməni vandalizmi	86
Gunel Musayeva. Shusha libraries and Armenian vandalism	89
Faiq İsmayilov. Şuşa: şəhərin məhv edilmiş tarix və mədəniyyət abidələri	92
Faiq Ismayilov. Shusha: the destroyed historical and cultural monuments of the city.....	95
Zumrud Hüseynova. Analysis of cultural, economic, ecological problems of Shusha city in ensuring sustainable development	98

İKİNCİ BÖLMƏ - SECTION TWO

ŞUŞANIN MƏDƏNİ HƏYATI THE CULTURAL LIFE OF SHUSHA

Salidə Şərifova. Azərbaycan nəzm və nəsrində Şuşanın bədi təsviri.....	101
Salida Sharifova. Artistic description of Shusha in Azerbaijani poetry and prose.....	104

<i>İradə Hüseynova.</i> Şuşa Qafqazın incisi, türk dünyasının mədəniyyət paytaxtıdır	107
<i>Irada Huseynova.</i> Shusha is the pearl of the Caucasus, the cultural capital of the Turkish world	110
<i>Pawel Stawarz - Michał.</i> Shusha - occupation and liberation, as an example of a failed attempt to falsify history and fight against the cultural heritage of a neighboring state	113
<i>Aneta Strzemzalska.</i> Роль Джаббара Гарьягдыоглу в становлении школы исполнения мугама в Азербайджане	114
<i>Aneta Strzemzalska.</i> The Role of Jabbar Qaryagdioglu in the Formation of the Mugham Singing School in Azerbaijan	115
<i>Fuad Tağıyev.</i> Şuşa Dağıstan aydınlarının əsərlərinin yazılması yeri kimi (XVIII əsr)	116
<i>Fuad Taghiyev.</i> Shusha as a place for writing of works of Dagestani intellectuals (18th century)	119
<i>Sevda Abdullayeva.</i> Şuşa – Azərbaycanın incisi, Qafqazın mədəniyyət mərkəzi	121
<i>Sevda Abdullayeva.</i> Shusha – The pearl of Azerbaijan, the cultural center of the Caucasus	124
<i>Bəxtiyar Həsənov.</i> Şuşa şəhərində fəaliyyət göstərən ədəbi-bədii məclislərin şəhərin mədəni həyatına təsiri	126
<i>Bakhtiyar Hasanov.</i> The influence of the literary and artistic majlises (gatherings) functioning in the city of Shusha on the cultural life of the city	129
<i>Nəzakət İsmayılova, Azadə Əliyeva.</i> Şuşa – milli mədəniyyətimizin beşiyi, Qarabağın mirvarisidir	132
<i>Nazakat Ismayilova, Azade Aliyeva.</i> Shusha –the cradle of our national culture, the pearl of Karabakh	134

<i>Təranə Abdullayeva.</i> Şuşanın görkəmli şəxsiyyətlərinin dünya ədəbi-mədəni və siyasi həyatında rolu: Əhməd bəy Ağaoğlu.....	137
<i>Tarana Abdullayeva.</i> The role of prominent personalities of Shusha in world literary-cultural and political life: Ahmad Bey Agaoglu.....	140
<i>Çimnaz Abdullayeva.</i> Mədəniyyətin beşiyi Şuşadan inkişaf impulsları.....	143
<i>Chimnaz Abdullayeva.</i> Impulses of development from Shusha, the cradle of culture.	145
<i>Jalə Əhmədova.</i> Şuşada fəaliyyət göstərmiş muzeylər haqqında	148
<i>Jale Ahmadova.</i> About the museums that opeated in Shusha.....	151
<i>Aysel Kərimova.</i> Şuşa rayonunun alban məbədləri	154
<i>Aysel Kerimova.</i> Albanian temples of Shusha district	156
<i>Elnur Həsənov.</i> Şuşa şəhərinin tarixi irsinin tədqiqində mərasim adətlərinin əhəmiyyəti.....	159
<i>Elnur Hasanov.</i> Significance of ceremonial customs in the research of the historical heritage of Shusha city	161
<i>Türkan Qasimova.</i> Şuşa Qafqazın tarixi gerçəkliklərinin açarı – Azərbaycanın kimliyidir	164
<i>Turkan Gasimova.</i> Shusha – the key to the historical facts of the Caucasus is the identity of Azerbaijan.....	167

ÜÇÜNCÜ BÖLMƏ - SECTION THREE

Birinci iclas: Şuşa beynəlxalq aləmdə. Qardaşlaşmış şəhərlər **The first sitting: Shusha in the international world. Twin cities**

<i>Oleq R. Kupçik.</i> Юсиф Везиrow и Украина.....	170
<i>Oleh R. Kupchuk.</i> Yusif Vezirov and Ukraine.....	174

Danuta Chmielewska. The fight for Karabakh in the Polish sources	177
Nargiz Akhundova. The international situation around Azerbaijan during the occupation of Shusha	178

Rəhim Rəhimov. Şuşa və Zalsburq: Çağırış və cavab paradigmasından baxış	179
Rahim Rahimov. Shusha and Salzburg: Contemplating through challenge and response paradigm	181

Mətanət Bəhrəmovə. Şuşanın qardaş şəhərləri: Ərzurum, Kayseri və Türkistan.....	183
Matanat Bahramova. Brother cities of Shusha: Erzurum, Kayseri and Turkestan.....	186

İkinci iclas: Şuşa bəyannaməsi

The second sitting: The declaration of Shusha

Emin Şıxəliyev. Şuşa Bəyannaməsinin tarixi əhəmiyyəti və Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində yeni mərhələ.....	189
Emin Shikhaliyev. Historical importance of the Declaration of Shusha and a new stage in the Azerbaijan-Turkiye relations.....	191

Rəna Mirzəzadə. Şuşa Bəyannaməsi: siyasi-hüquqi və hərbi-geostrateji təhlükəsizlik paradigmaları	194
Rena Mirzazadeh. The Declaration of Shusha: political-legal and military-geostrategic security paradigms.....	197

İradə Zərqanayeva. Şuşa Bəyannaməsi beynəlxalq münasibətlərdə sülh və ədalət nümunəsidir.....	200
Irada Zarganayeva. The Declaration of Shusha is an example of peace and justice in international relations	202

Mübariz Ağalarlı. Cənubi Qafqaz regionunda sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsində Şuşa bəyannaməsinin rolu	205
Mubariz Agalarli. The role of the Declaration of Shusha in ensuring peace and security in the South Caucasian region.....	208

I. PLENAR İCLAS - PLENARY SITTING

İSMAYIL HACIYEV*

ŞUŞA: AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTI

Şuşa şəhəri tarixən Azərbaycanın tarixi-mədəni, ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bunu nəzərə alan xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev 1977-ci ildə “Şuşa şəhərinin tarixi hissəsini tarix-memarlıq qoruğu elan etmək haqqında” qərar qəbul etmişdir. Həmin qərar nəticəsində Şuşa şəhərindəki abidələrin qorunması, görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin xatirələrinin əbədləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülmüşdür.

Ermənistan Respublikası Azərbaycana qarşı hərbi təcavüz nəticəsində 1992-ci il mayın 8-də Şuşa şəhərini işğal etmiş və şəhərin tarixi-mədəni irsinin məhv edilməsi siyasəti yeritmişdir. Vətən müharibəsi nəticəsində tarixi ədalət bərpa edilmiş və 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhəri işğaldan azad olunmuşdur.

Şuşa şəhərinin tarixi-mədəni əhəmiyyətini və xalqımız üçün müstəsna mənəvi dəyərə malik olmasını nəzərə alan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 7 may 2021-ci ildə “Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında” Sərəncam imzalamışdır.

Prezident İlham Əliyev Şuşa şəhərinə xüsusi nümayəndə təyin olunması ilə əlaqədar olan tədbirdəki çıxışında demişdir:

* T.e.d., AMEA-nın həqiqi üzvü, AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, haciyev.i1951@gmail.com, ORCID:0000-0001-6217-7619.

“...Şuşa Azərbaycan xalqının qəlbində xüsusi yerə malikdir. Şuşa Qarabağın tacıdır, Şuşa təkrarolunmaz şəhərdir. Şuşanın yerləşməsi, təbiəti, havası, iqlimi, tarixi abidələri, dini abidələrimiz, şəhərin memarlıq ansamblı bizim milli sərvətimizdir. Şuşanın memarlıq ansamblı Azərbaycan memarlıq məktəbini təcəssüm etdirir”.

Qarabağ xanlığının mərkəzi, əlverişli strateji mövqeyi olan Şuşa şəhəri məscidlər, karvansaralar, bazarlar, hamamlar və s. tikililərin yaranması ilə tarixi-memarlıq diyarına çevrilmişdir. Şəhərdə bunlarla bərabər memorial, xatirə abidələri yaradılmış, park və bağlar salınmışdır.

Şuşa şəhəri muzey təsiri bağışlayır. Bununla əlaqədar Ulu öndər Qarabağın incisinə çox yüksək qiymət verib: ***“Şuşa həqiqətən bir şəhər kimi, eyni zamanda, vahid bir muzey – Azərbaycan xalqının tarixinin, mədəniyyətinin, elminin böyük bir hissəsini əks etdirən muzeydir”.*** Muzeylər Şuşa sakinlərinin öz şəhərlərinə bəslədiyi sevgi və ehtiramın səssiz şahidləridir.

2022-ci il respublikamızda “Şuşa ili” elan edilmişdir. Şuşa şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi yaradılmış, şəhərin əsl tarixi simasının bərpası yönündə nəhəng layihələr gerçəkləşdirilir. “Xarıbülbul” musiqi festivalının və Vaqifin möhtəşəm məqbərəsi önündə Vaqif Poeziya Günlərinin təşkili ənənəsinin bərpası da göstərir ki, Şuşa sürətlə dirçələrək əvvəlki dolğun mədəni həyatına qovuşmaq yolundadır.

Şuşa Qarabağın inzibati, iqtisadi mərkəzi, inkişaf etmiş şəhəri, Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Əbəs yerə dünya ictimaiyyəti onu “Şərqi konservatoriyası” adlandırmayıb. Şuşa şəhəri həm də öz məşhur yetirmələri – bəstəkarları, musiqişünasları, yazıçı və şairləri, sənət adamları, ziyalıları ilə məşhurdur. Təkcə XIX əsrdə Şuşada 95 şair, 22

musiqişünas, 38 xanəndə, 19 xəttat, 16 nəqqaş, 12 nüsxəbənd, 5 astronom, 18 memar, 16 həkim, 42 müəllim və s. olmuşdur. Bu ziyalılar Şuşa şəhərini mədəniyyət mərkəzinə çevirməkdə, burada elmi, təhsili və mədəniyyəti inkişaf etdirməkdə çox böyük rol oynamışlar.

Elm, mədəniyyət, musiqi sahəsində böyük xidmətlər göstərmiş Xurşidbanu Natəvan, M.P.Vaqif, M.M.Nəvvab, Ə.B.Haqverdiyev, Q.Zakir, S.S.Axundov, N.B.Vəzirov, Y.V.Çəmənzəminli, F.Köçərli, Həmidə xanım Cavanşir, Ə.Ağayev, S.B.Mehmandarov, F.Ağayev, Üzeyir bəy və Ceyhun bəy Hacıbəyovlar, C.Qaryağdıoğlu, Sadıqcan, Ə.Ağdamski, M.Mütəllibov, X.Şuşinski, Q.Pirimov, S.Şuşinski, Bülbül, R.Behbudov və başqalarının həyat və fəaliyyətlərində Şuşanın özünəməxsus yeri və rolu olmuşdur.

Şuşada memarlıq abidəsi sayılan 850-dən çox yaşayış binası (Mehmandarovların malikanə kompleksi, Pənah xanın sarayı, İbrahim xanın qəsri, Xan sarayı, Hacıqulların malikanəsi, Xurşidbanu Natəvanın, Ə.B.Haqverdiyevin, Q.B.Zakirin, M.M.Nəvvabın, S.S.Axundovun, N.B.Vəzirovun, Y.V.Çəmənzəminlinin, Mamay bəyin, Behbudovların, Fərəməzovların, Zöhrəbəyovun, Bəhman Mirzənin, Ü.Hacıbəylinin, Bülbülün, Sadıqcanın evləri və b.) və 300-dək mədəni tarixi abidə olmuşdur. Bunların bir qisminə erməni vəhşiləri zərər yetirmiş, dağıtmışlar.

Şuşa işğaldan azad olunduqdan sonra Prezident İlham Əliyev demişdir: ***“Şuşanın Azərbaycan tarixində, mədəniyyətində xüsusi yeri var və Şuşanın bərpası, dirçəlməsi hamımızın işidir. Bu, bizim qədim, tarixi şəhərimizdir və əsrlər boyu azərbaycanlılar Şuşada yaşayıb, qurub, yaradıblar. Biz o tarixi abidələrimizin əsl simasını bərpa etməliyik. Şuşa Azərbaycan***

dövlətinin mədəniyyət paytaxtı kimi dünyanın ən gözəl şəhərlərinin birinə çevriləcəkdir”.

Görülmiş və görülcək tədbirlər Şuşa şəhərini Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtına çevirməkdədir.

ISMAYIL HAJİYEV*

**SHUSHA:
THE CULTURAL CAPITAL OF AZERBAIJAN**

The city of Shusha has historically been one of the important centers of historical-cultural, socio-political life of Azerbaijan. Taking this into account, the national leader of our people Heydar Aliyev in 1977 made a decision “to declare the historical part of the city of Shusha as historical-architectural reserve”. As a result of this decision, significant work was done in the direction of protection of monuments in the city of Shusha, perpetuation of memories of prominent workers of culture and art.

As a result of military aggression against Azerbaijan, the Republic of Armenia occupied the city of Shusha on May 8, 1992 and implemented a policy of destroying the historical and cultural heritage of the city. As a result of the Patriotic War, historical justice was restored and Shusha city was liberated from occupation on November 8, 2020.

*Doctor of historical sciences, professor, full member of ANAS, Chairman of Nakhchivan branch of ANAS, haciyev.i1951@gmail.com, ORCID:0000-0001-6217-7619.

Taking into account the historical and cultural importance of the city of Shusha and its exceptional moral value for our people, the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev signed the Decree “On the declaration of the city of Shusha as the cultural capital of Azerbaijan” on May 7, 2021.

In his speech at the event of appointment of a special representative to the city of Shusha President Ilham Aliyev said: ***“...Shusha has a special place in the hearts of the Azerbaijani people. Shusha is the crown of Karabakh, Shusha is a unique city. The location, nature, weather, climate, historical monuments, religious monuments, the architectural ensemble of the city are our national wealth. The architectural ensemble of Shusha embodies the Azerbaijani school of architecture”.***

The city of Shusha, which was the center of the Karabakh khanate and having a favorable strategic position, mosques, caravansaries, bazaars, baths, etc. with the creation of buildings it has become a historical-architectural land. Along with these, memorial monuments were created in the city, parks and gardens were laid out.

The city of Shusha gives the impression of a museum. In this regard, the great leader highly appreciated the pearl of Karabakh: ***“Shusha is really as a city, and at the same time, a single museum - a museum that reflects a large part of the history, culture, and science of the Azerbaijani people”.*** Museums are silent witnesses of the love and respect of Shusha residents for their cities.

The 2022 year was declared the “Year of Shusha” in our republic. The Shusha city State Reserve Department has been established, giant projects are being implemented in the direction of restoring the true historical image of the city. The

restoration of the tradition of organizing the “Kharibulbul” music festival and the Vagif Poetry Days in front of the magnificent mausoleum of Vagif also shows that Shusha is on the way to quickly reviving and returning to its former full cultural life.

Shusha is the administrative and economic center of Karabakh, a developed city, and one of the ancient cultural centers of Azerbaijan. It is not in vain that the world community called it the “Conservatory of the East”. The city of Shusha is also famous for its prominent composers, musicologists, writers and poets, artists, intellectuals. Only in the 19th century, there were 95 poets, 22 musicologists, 38 singers, 19 calligraphers, 16 painters, 12 pharmacists, 5 astronomers, 18 architects, 16 doctors, 42 teachers and others in Shusha. These intellectuals played a great role in turning the city of Shusha into a cultural center, developing science, education and culture here.

Shusha had a unique place and role in the lives and activities of Khurshidbanu Natavan, M.P.Vagif, M.M.Navvab, A.B.Hagverdiyev, Gasim Bey Zakir, S.S.Akhundov, N.B.Vezirov, Y.V.Chemenzeminli, F.Kocherli, Hamida khanim Javanshir, A.Agayev, S.B.Mehmandarov, F.Agayev, Uzeyir bey and Jeyhun bey Hajibeyovs, J.Qaryagdioglu, Sadigjan, A.Aghdamski, M.Mutallimov, Kh.Shushinsky, G.Pirimov, S.Shushinsky, Bulbul, R.Behbudov and others who rendered great services in the fields of science, culture, and music.

There were more than 850 residential buildings in Shusha: (the Mehmandarovs’ manor complex, Panah Khan’s palace, Ibrahim Khan’s castle, Hajigulus’ manor, houses of Khurshidbanu Natavan, A.B.Hagverdiyev, G.B.Zakir, M.Navvab, S.S.Akhundov, N.B.Vezirov, Y.V.Chemenzeminli,

Mamay bey, Behbudovs, Faramazovs, Zohrabbeyov, Bahman Mirza, U.Hajibeyli, Bulbul, Sadigjan and others) and about 300 cultural and historical monuments, which are considered architectural monuments. Some of them were damaged and destroyed by Armenian savages.

After the liberation of Shusha from occupation, President İlham Aliyev said: ***“Shusha has a special place in the history and culture of Azerbaijan and the restoration and revival of Shusha is the work of all of us. This is our ancient, historical city and Azerbaijanis have lived, built and created in Shusha for centuries. We must restore the true image of these historical monuments. Shusha will become one of the most beautiful cities in the world as the cultural capital of the Azerbaijani state”.***

The measures taken and to be taken are turning the city of Shusha into the cultural capital of Azerbaijan.

NƏRGİZ AXUNDOVA*

ŞUŞANIN MƏHƏLLƏLƏRİ

Şuşanın məhəllə adlarının öyrənilməsi Azərbaycan tarixinin az tədqiq olunmuş sahələrindən biridir. Həmin adlar tarixi – onomaloji leksikamızın çox dəyərli nümunələridir.

Şuşanın məhəllə adları sadəcə toponimlər deyildir, onların çoxu etnotoponimlərdir. Onlar yalnız Azərbaycanda yox, Türki-

* AMEA-nın həqiqi üzvü, AMEA Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın VII-XIV əsrlər tarixi” şöbəsinin müdiri, nargiz070859@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0240-4925.

yədə, Özbəkistanda, Qazaxıstanda, Volqa Bulqarıstanında, Ukraynada, İraqın şimalında Kərkük yurdunda da mövcud olmuşlar və indidə mövcuddurlar.

Şuşanın on yeddi məhəlləsindən biri Saatlı adlanır. Buranın əhalisi qəhrəman nəsillərdən biri idi. Xristianlıqdan və islamiyyətdən qabaq onların nümayəndələrinin Pir Saat adlı müqəddəs yerləri də mövcud idi. Bu tarixi bilgilər onu göstərir ki, xalqımız Azərbaycanın qədim sakinləridir.

Yaxud Ağa Dədəli Qarabağ xanlığının və Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi yaranmasından əvvəl də mövcud idi. Xristianlığın ilk illərində indi Sünik adlandırılan mahalında Dədə monastırını, Dədəli kilsəsini həmin məhəllənin adamları tikmişlər.

Şuşanın Mamayi məhəlləsinin əhalisi Qarabağa Qızıl Ordunun süqutundan sonra, Merdinli məhəlləsinin adamları isə Türkiyənin Mardin mahalından köçüb gəlmişlər.

Hər məhəllə özü ilə özünəməxsus bir etnik mədəniyyət gətirmişdir. Həmin mədəniyyət Şuşa şəhərində qaynayıb qarışmış, milli mədəniyyətimizin gözəl nümunələrini yaratmışdır.

NARGİZ AKHUNDOVA*

NEIGHBORHOODS (MEHELLES) OF SHUSHA

Names of neighborhoods of Shusha is one of the least researched areas of Azerbaijani history. Those names are very valuable examples of our historical-onomological lexicon.

*Doctor of historical sciences, full member of ANAS, head of the department "History of VII-XIV centuries" of ANAS Institute of History, nargiz070859@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0240-4925.

Names of neighborhoods in Shusha are not just toponyms, most of them are ethnotoponyms. They existed and exist not only in Azerbaijan, but also in Turkiye, Uzbekistan, Kazakhstan, Volga Bulgaria, Ukraine and Kirkuk in the north of Iraq.

One of the seventeen neighborhoods of Shusha is Saatli. The people of this place were one of the heroic generations. Before Christianity and Islam, there were sacred places of their representatives called Pir Saat. This historical information shows that our people are the ancient inhabitants of Azerbaijan.

Or another neighborhood – Aga Dedeli had existed even before the formation of the Karabakh Khanate and Ganja-Karabakh Beylerbeyate. In the first years of Christianity, the Dedeli monastery and the Dedeli church in the district that is now called Sunik were built by the people of this neighborhood.

The people of Mamayi neighborhood of Shusha moved to Karabakh after the fall of the Red Army, and the people of Merdinli neighborhood moved from Mardin district of Turkiye.

Every neighborhood brought with it a unique ethnic culture. This culture intermingled in the city of Shusha, creating beautiful examples of our national culture.

II. BÖLMƏLƏR – SECTIONS

BİRİNCİ BÖLMƏ - SECTION ONE

ŞUŞANIN TARİXİ: SOSIAL-SİYASİ VƏ DİNİ HƏYATI

HISTORY OF SHUSHA: SOCIO-POLITICAL AND RELIGIOUS LIFE

TOFIQ MUSTAFAZADƏ*

QARABAĞ XANLIĞININ TƏŞƏKKÜLÜ TARİXİNDƏN

Məlum olduğu kimi 1747-ci ildə Nadir şah Əfşar sui-qəsd nəticəsində qətlə yetirildikdən sonra xalqların və tayfaların azadlıq mübarizəsi nəticəsində onun nəhəng imperiyası çoxsaylı kiçik dövlətlərə parçalanmışdı. Azərbaycan ərazisində XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Rusiya imperiyası və Qacarlar İranı arasında bölüşdürülənə kimi mövcud olmuş 20-yə yaxın xanlıq adlanan kiçik dövlət qurumları yaranmışdı. Onların arasında ərazisinin böyüklüyünə, əhalisinin çoxluğuna və hərbi qüdrətinə görə Qarabağ xanlığı fərqlənirdi. Bu xanlıq Quba, Urmıya və Şəki xanlıqları ilə bərabər Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində mü-

*T.e.d., professor, AMEA Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələr tarixi” şöbəsinin müdiri, tofiq.mustafazade@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7108-6348.

hüm, özünəməxsus yer tutmuşdur. Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xanın Sarıcalı oymağından çıxmış sələfləri Qarabağın qədim sakinləri idilər. Sarıcalı oymağı oymağın özülünü qoymuş Sarıca Əlinin (Əli adlı bu şəxs kürəliyi səbəbindən Sarıca Əli adlandırılırdı) şərəfinə belə adlandırılmışdı. Bu oymaq “Otuz ikilər” adlı tayfa ittifaqının tərkibinə daxil olan Cavanşir tayfasına mənsub idi. Pənahəli xanın atası İbrahimxəlil ağa böyük mülk sahibi idi. Onun Fəzləli bəy adlı oğlu Nadir şah Əfşarın sarayında eşikağası vəzifəsində qulluq edirdi və hansısa xırda bir günahına görə şahın əmri ilə edam olunmuşdu. Kiçik qardaşı Pənahəli ağa onun yerinə həmin vəzifəyə təyin edilir. Lakin bir gün özünün də qardaşının aqibətinə tuş gələcəyindən ehtiyatlanaraq XVIII əsrin 30-cu illərinin sonunda saraydan qaçır. Uzun müddət dağlarda və meşələrdə gizləndikdən sonra ətrafına silahlı adamlar toplayır, Nadir şahın ölümündən sonra isə özünü müstəqil xan elan edir. Digər Azərbaycan xanlıqlarının hər biri bir şəhərin ətrafında yaranmışdısa, Qarabağ xanlığı ərazisində xanın iqamət edə biləcəyi hansısa bir şəhər, yaxud qala yox idi. Buna görə də Pənahəli xan Bayat qalasının əsasını qoydu. Pənahəli xana rəğbət bəsləməyən bir sıra yarımköçəri tayfaların başçıları və Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan alban kökənli xristian məlikləri Bayat qalasının inşasından narahat oldular və o zaman Azərbaycanın ən güclü xanlarından biri olan Hacı Çələbi xan Şəkilini Qarabağ xanına hücumla təhrik etdilər. Lakin Hacı Çələbi xan və onun müttəfiqləri Bayat qalasını ala bilmədilər, böyük itki verərək geri qayıtdılar. Pənahəli xanın bu qələbəsiindən sonra Qarabağdakı bütün tayfalar onun hakimiyyətini qəbul etdilər. Düşmənlər dəf olunsada, “Bayat müharibəsi” adını almış hadisə düzənlik yerdə yerləşdiyinə görə Bayat qalasının

mövqeyinin zəifliyini göstərdi. Bu səbəbdən də tezliklə dağlıq ərazidə Şahbulağı qalası salındı. Lakin bu qala da tayfaların yaşadığı obalardan uzaqda yerləşdiyindən, zəruri anlarda onlardan yardım almağın çətin olmasına və iqlimi də əlverişsiz olduğundan müdafiə üçün əlverişli sayılmadı. Xan yaxın adamları ilə məsləhətləşmələr apardıqdan sonra əlçatmaz, eyni zamanda obalarla rabitə saxlamağa imkan verən yüksək bir yerdə yeni qalanın əsasını qoydu. Əvvəlcə banisinin adı ilə Pənahabad adlandırılan bu qala sonradan Şuşa adlandırıldı və tarixə də bu adla daxil oldu. Pənahəli xan separatçı məliklərə, qonşu xanlara və şah taxtına namizədlərə qaşı mübarizə aparmalı olmuşdur. O, nəinki öz müstəqilliyini qoruya bildi, həm də yeni ərazilər ələ keçirə və bəzi xanları özündən asılı vəziyyətə sala bildi.

TOFIG MUSTAFAZADEH*

FROM THE HISTORY OF FORMATION OF THE KARABAKH KHANATE

As it is known, after the assassination of Nadir shah Afshar in 1747, as a result of struggle for freedom of nations and tribes, his great empire was divided into many small states.

At the beginning of 19th century before the division of Azerbaijan between Russian Empire and Qajar Iran, about 20 small state structures called khanates were established in the

*Doctor of historical sciences, professor, head of the department "History of international relations of Azerbaijan", ANAS Institute of History, tofig.mustafazade@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7108-6348.

territory of Azerbaijan. Among them, the Karabakh khanate was distinguished due to the size of its territory, majority of population and military power. This khanate, along with the khanates of Guba, Urmia and Sheki, occupied an important, unique place in the history of Azerbaijan statehood. The forefathers of Panahali Khan, the founder of the Karabakh khanate, who came from the Sarijali tribe, were the ancient inhabitants of Karabakh. It was named in honor of Sarija Ali (this person - Ali was called Sarija Ali because of his red-head complexion), who set the foundation for Sarijali oymag.

This oymag belonged to the Javanshir tribe, which was part of the “Otuz ikiler (The Thirty Twos)” tribal alliance. Panahali Khan’s father Ibrahimkhalil Agha was a vast property owner. His son, Fazlali Bey, served as a butler (the chief manservant of a palace) in the palace of Nadir Shah Afshar and was executed by order of the Shah through his small fault. His younger brother Panahali Agha was appointed to that position instead of him. However, he ran away from the palace at the end of the 18th century, fearing that one day he would also suffer the fate of his brother. Hid in the mountains and forests for a long time, he gathered armed men around him, and after the death of Nadir Shah, he declared himself an independent khan.

If each of the other Azerbaijani khanates was formed around a certain city, there was no city or fortress in the territory of the Karabakh khanate where the khan could settle. Therefore, Panahali Khan laid the foundation of the Bayat fortress. The leaders of a number of semi-nomadic tribes who did not sympathize with Panahali Khan and the Christian Meliks of Albanian origin living in the mountainous part of Karabakh

were worried about the construction of the Bayat fortress and instigated Haji Chelebi Khan of Sheki, one of the most powerful khans of Azerbaijan at that time, to attack the Karabakh Khan. However, Haji Chelebi Khan and his allies could not take the Bayat fortress and returned with heavy losses. After this victory of Panahali Khan, all tribes in Karabakh accepted his rule.

Although the enemies were defeated, the event named the “Bayat War” showed the weakness of the position of the Bayat fortress due to its location on the plain. For this reason, Shahbulagi fortress was soon built in the mountainous area. However, since this fortress was located far from the obas (hamlet; small villages) where the tribes lived, it was difficult to get help from them in times of need, and the climate was also unfavorable, so it was not considered suitable for defense. Khan, after consulting with his close associates, laid the foundation of a new fortress on a high place that was inaccessible, but at the same time allowed communication with the obas. This fortress, which was first called Panahabad after its founder, was later named Shusha and entered history with this name. Panahali Khan had to fight against separatist Meliks, neighboring Khans and candidates for the royal throne. He was able not only to maintain his independence, but also to seize new territories and make some khans dependent on him.

ŞUŞADA BAZEL LÜTERAN MISSIONERLƏRİN FƏALİYYƏTİ, ERMƏNİLƏRİN LÜTERANLIQDAN YARARLANMA CƏHDLƏRİ VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

Şimali Azərbaycanı işğal etdikdən sonra çar Rusiyası bu regionu tam tabe etməyin vasitələrindən biri kimi burada xristianlaşdırma siyasətini reallaşdırmağa başladı və bu siyasət 2 xətt üzrə həyata keçirilirdi: a) xristian əhalinin burada yerləşdirilməsi və b) yerli müsəlman əhali arasında xristianlığın yayılması yolu ilə. Əgər birinci məsələ ermənilərin, rusların və s. xristian xalqların Şimali Azərbaycana köçürülməsi yolu ilə həll edilirdisə, yerli müsəlmanların xristianlaşdırılmasında isə Avropa xristian missionerlərinin xidmətinə ümid edilirdi. Çünki Qafqazın müsəlman əhalisi rus pravoslav kilsəsinə və pravoslav din xadimlərinə işğalçı kimi baxırdı.

Şimali Azərbaycanda xristianlığı yaymaq məqsədilə 1821-ci ildə çar hökuməti Bazel missionerlər cəmiyyətinin üzvlərini dəvət etdi və onlar hökumətin tövsiyyəsi ilə Şuşa şəhərində dini məktəb açdılar. Alman mənşəli missionerlərin müsəlman gəncləri dini məktəbə cəlb etmək cəhdləri uğur gətirmədi, amma erməni gənclər məktəbə həvəs göstərməyə başladılar. Missionerlər ermənilərin də dini maariflənməsini zəruri hesab etdilər, çünki onların fikrincə, erməni əhalisi dini cəhətdən çox savadsız idi və “xristianlıqdan uzaq düşmüşdü”. Ancaq çar hökuməti müsəlman türklərin xristianlığa cəlb olunmasında daha maraqlı idi.

* T.e.d., professor, AMEA Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın sovet dövrü tarixi” şöbəsinin müdiri, ikramagasiyev@mail.ru, ORCID:0000-0003-0801-6683.

Missionerlər dini məktəbə maraq göstərməyən müsəlmanlar arasında Bibliyanın və sair xristian ədəbiyyatın yayılması üsuluna keçdilər. Qısa bir zamanda Şuşada tipografiya təşkil edildi və Bibliya Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək Qarabağ, Şəki, Şirvan və sair əyalətlərdə əhali arasında paylandı. Bu işdə missionerlərin ən yaxın köməkçiləri erməni-qriqoryan kilsəsinin katolikosu Yefrem, erməni din xadimləri və sadə ermənilər idi. Osmanlı və İran dövlətlərindən köçürülərək Azərbaycanda yerləşdirilən ermənilərin əksəriyyəti Azərbaycan dilini mükəmməl bildiyindən onlar yerli müsəlmanlarla tez əlaqə yarada bildirdilər. Müsəlmanların xristianlaşdırılmasında ermənilər də maraqlı idi: bu onların yeni torpaqlarda problemsiz möhkəmlənməsinə imkan verərdi.

Tezliklə Bazel missonerlərinin fəaliyyəti Cənubi Qafqaz sərhədlərini aşdı: Şərqi Anadoluda, İranda, Bağdadda missionerlər dini məktəblər açdılar, Bibliyanı ərəb, fars, türk, kürd dillərinə tərcümə edərək yerli müsəlmanlar arasında yaydılar. Adı çəkilən regionlarda yaşayan ermənilər missionerlərə dayaq nöqtələrinin yaradılmasında, dini ədəbiyyatın paylanmasında, tərcümə işlərində yaxından köməklik göstərirdilər.

Missionerlər müsəlmanlar arasında uğur qazana bilmədilər və Azərbaycanda bir nəfər də olsun müsəlman xristianlığı qəbul etmədi. Lakin erməni gənclər və xüsusən də erməni din xadimləri protestantizmin dini-əxlaqi üstünlüyünü dərk edərək lüteranlığa keçməyə başladılar ki, bu da erməni-qriqoryan kilsə rəhbərliyini hiddətləndirdi: erməni-lüteranlar təqib olunur, onlar üzərində məhkəmələr qurulur, bəziləri hətta fiziki olaraq aradan götürülürdü. Eyni zamanda, erməni-qriqoryan kilsə rəhbərliyi Rusiyanın dövlət orqanlarına Bazel missionerlərindən şikayətlər yazmağa başladı. Erməni katolikosu Yefrem, Bazel missionerlərinin

rəhbəri Zarembo, general Yermolov, baron Rozen, Xalq Təhsili Naziri knyaz Liven arasında bir neçə il çəkən yazışmalar başladı. Çar hökumət orqanları erməniləri özlərinə daha faydalı hesab edərək erməni qərəzini dəstəklədilər və çar I Nikolayın fərmanı ilə 1835-ci ildə Bazel missionerlərinin fəaliyyəti qadağan olundu. Missionerlər Cənubi Qafqazı tərk etsələr də, onların işini yerli erməni əsilli lüteranlar davam etdirirdi. S.Ambarsumyan adlı şəxs 1841-ci ildə Şamaxıda erməni-lüteran icmasını yaratdı. Erməni-qriqoryan kilsəsi tərəfindən təqib olunmasına baxmayaraq S.Ambarsumyan 1866-cı ildə Şamaxı erməni-lüteran icmasını Rusiya Evangelist-Lüteran kilsəsinə qəbul etdirdi. 1870-ci illərdə erməni-qriqoryan kilsəsi erməni lüteranlara neqativ yanaşırdı, onları erməni xalqını parçalamaqda günahlandırırdı. Lakin 1879-cu ilin Berlin konqresindən sonra erməni-qriqoryan kilsəsinin ermənilər arasında lüteranlığın yayılmasına münasibəti müsbət tərəfə dəyişdi. Bununla ermənilər “erməni məsələsində” Almaniyanın dəstəyini qazanmağa çalışırdılar. 1888-ci ildə erməni-lüteran icmaları artıq Şamaxıda, Gümrüdə, Bakıda fəaliyyət göstərirdi və erməni-lüteranların sayı 284 nəfər təşkil edirdi.

Almaniya ermənilər arasında lüteranlığın yayılmasına müsbət yanaşırdı. Alman missionerlərin fəaliyyəti əsasən ermənilər arasında maarifin və lüteranlığın yayılmasına yönəlmişdi və “erməni məsələsi” ilə çox da əlaqələndirilmirdi. Almaniya başa düşürdülər ki, “erməni milli hərəkəti” mahiyyət etibarı ilə rus çarizminin Yaxın Şərq siyasətinə xidmət edir. Bu səbəbdəndir ki, 1902-ci ildə imperator II Vilhelm Almaniyanın erməni lobbisi ilə görüşündə “erməni məsələsi”nə biganəlik nümayiş etdirdi. Elə bu hadisədən sonra ermənilərin lüteranlığa, Almaniya münasibəti dəyişməyə başladı. Hətta Azərbaycanda Bazel missionerlərindən sonra yaranan erməni-lüteran icmaları belə “Daşnak-

sütyun”u, onun alman iş adamlarına, din xadimlərinə qarşı törətdiyi terror aktlarını dəstəklədilər.

Beləliklə, ermənilərin lüteranlığı qəbul etməsinin əsas məqsədi – lüteranlıqdan bir vasitə kimi istifadə etmək niyyətləri üzə çıxdı. Məqsədlərinə yetişmədikdə isə bütün vasitələrlə, o cümlədən terrorla lüteranlığa və onun daşıyıcısı olan sadə alman əhəlinə qarşı zorakılıq aktlarına rəvac verdilər. Tarixdə növbəti dəfə ermənilərin saxta əxlaqı surəti üzə çıxdı və o vaxtdan yüz il keçməsinə baxmayaraq bu günədək heç nə dəyişməmişdir.

IKRAM AGASIYEV*

ACTIVITIES OF BASEL LUTHERAN MISSIONARIES IN SHUSHA, ATTEMPTS OF THE ARMENIANS TO BENEFIT FROM LUTHERANISM AND ITS RESULTS

After occupying Northern Azerbaijan, tsarist Russia launched the plan of Christianization here as one of the means to subjugate this region fully. This policy was carried out in 2 directions: a) by settling the Christian population here and b) by spreading Christianity among the local Muslim population.

The first plan was realized by settling Armenians, Russians and other Christian nations. At the same time, they relied on services of European Christian communities to promote Christianity because the Russian Orthodox Church and its members were considered occupants in this region.

* Doctor of historical sciences, professor, head of the department “Soviet period history of Azerbaijan” of ANAS Institute of History, ikramagasiyev@mail.ru, ORCID: 0000-0003-0801-6683.

The tsarist government invited members of the Basel Missionary Society in order to spread Christianity in Northern Azerbaijan, and with the recommendation of the government in 1821, they opened a religious school in the city of Shusha. The attempts of the German missionaries to attract Muslim youth to the religious school did not bring success. On the other hand, the Armenian youth began to show enthusiasm for the school. The missionaries also considered it necessary to educate the Armenians, because, in their opinion, the Armenian population was religiously illiterate and “had been estranged from Christianity”. However, the tsarist government was more interested in attracting Muslim Turks to Christianity. Missionaries spread the Bible and other Christian literature among the Muslims who were not interested in religious school. In a short time, a publishing house was organized in Shusha, and the Bible was translated into Azerbaijani and distributed among the population in Karabakh, Sheki, Shirvan and other provinces. The closest assistants of the missionaries in this work were Yefrem, Catholicos of the Armenian-Gregorian Church, Armenian clerics and ordinary Armenians. Since most of the Armenians resettled in Azerbaijan from the Ottoman and Iran states were fluent in the Azerbaijani language, they could quickly establish contact with local Muslims. Armenians were also interested in the Christianization of Muslims: this would allow them to establish themselves in new lands without problems.

Soon, the Basel missionaries’ activities passed the boundaries of the South Caucasus: missionaries opened religious schools in Eastern Anatolia, Iran and Baghdad, translated the Bible into Arabic, Persian, Turkish and Kurdish, and distributed

it among the local Muslims. Armenians living in the mentioned regions closely assisted the missionaries in distributing religious literature and translation work.

The leadership of the Armenian-Gregorian Church began to complain against the Basel missionaries to the Russian state authorities. Correspondence continued for several years between the Armenian Catholic Yefrem, the head of the Basel missionaries Zarembo, General Yermolov, Baron Rozen, Prince Lieven, and the Minister of Public Education. The tsarist government authorities supported the Armenian prejudice, considering the Armenians more useful to them, and the activities of the Basel missionaries were banned in 1835 by the decree of Tsar Nicholas I. Although the missionaries left the South Caucasus, their work was continued by local Armenian Lutherans. S.Ambarsumyan founded the Armenian-Lutheran community in Shamakhy in 1841. Despite being persecuted by the Armenian-Gregorian Church, in 1866, the Armenian-Lutheran community in Shamakhy was accepted into the Russian Evangelical-Lutheran Church.

Until the 1870s, the Armenian-Gregorian Church had a negative attitude toward the Armenian Lutherans, accusing them of dividing the Armenian people. However, after the Berlin Congress of 1879, the attitude of the Armenian-Gregorian Church towards the Armenian Lutherans and the spread of Lutheranism among the Armenians changed positively. With this, the Armenians tried to gain the support of Germany in the “Armenian question”. In 1888, Armenian-Lutheran communities were already active in Shamakhy, Ghumru and Baku, and the number of Armenian-Lutherans was 284 people.

Germany had a positive attitude towards the dissemination of Lutheranism among the Armenians. Even in 1897, a missionary organization named “German Union for the Help of Armenians” was established in Eastern Anatolia. The activity of German missionaries was mainly aimed at spreading education and Lutheranism among the Armenians and was not closely connected with the “Armenian question”. In Germany, they understood that the “Armenian national movement” essentially served the Middle East policy of Russian tsarism. Therefore Emperor Wilhelm II showed indifference to the “Armenian question” in a meeting with the Armenian lobby of Germany in 1902. It was after this incident. The attitude of Armenians towards Lutheranism and Germany began to change. Even the Armenian-Lutheran communities that emerged in Azerbaijan after the Basel missionaries moved to the positions of the Dashnaks and supported the terror acts committed by the Dashnaks against German business people and religious figures.

Thus, the main purpose of Armenians’ adoption of Lutheranism - their intention to use Lutheranism as a tool - became clear. When they did not achieve their goals, they started violence against Lutheranism and the simple German population, which was its bearer, by all means, including terrorism. For the next time in history, the fake morality of Armenians was exposed, and nothing has changed until today, despite the fact that hundred years have passed since then.

ŞUŞA ŞƏHƏRİ QARABAĞ ƏYALƏTİNİN KAMERAL TƏSVİRİ ÜZRƏ (1832-1833)

Qarabağ xanlığı digər Azərbaycan xanlıqlarından fərqli olaraq hansısa böyük şəhərin ətrafında yaranmamışdı, xanlığın mərkəzi Şuşa şəhərinin yeri xanlıq yaranandan sonra əlverişli coğrafi mövqeyinə və təbii istehkam xüsusiyyətlərinə görə seçilmiş və şəhər salınmışdır.

Müxtəlif qaynaqlar, o cümlədən “Qarabağnamə” müəllifləri bu qala-şəhərin salınması tarixi haqqında ətraflı məlumat verirlər. 1823-cü ildə titulyar müşavir Mogilyovski və polkovnik II Yerrçolovun tərtib etdikləri “Qarabağ əyalətinin təsviri”ndə Şuşa şəhərinin əhalisi və onun ödədiyi vergi, şəhərin məhəllələri və əhalinin etnik tərkibi haqqında məlumat verilir.

Rusiya imperatorluğunda “dövlətşünaslıq elmi” adlandırılan kameral təsvir Qarabağda ilk dəfə 1832-1833-cü illərdə titulyar müşavir Suşko tərəfindən tərtib edilmişdir. Bu kameral təsvirdə Şuşa şəhəri haqqında da ətraflı bilgiler yer almışdır.

Ermənistan Milli Arxivində F.93, s.1, s.v. 49, 50 və 51 şifrələri ilə saxlanılan kameral təsvirdə vergi mükəlləfiyyətli əhali “dövlət kəndliləri” və “xan ailəsinin idarəsi altında yaşayan kəndlilər” olmaqla ayrı-ayrılıqda siyahıya alınmışdır.

1832-ci ildə Şuşa şəhərində 612-i müsəlman, 659-i isə erməni olmaqla cəmi 1.271 dövlət kəndlisi ailəsi qeydə alınmışdı. Müsəlmanlarda yalnız kişilərin, ermənilərdə isə kişilərlə yanaşı qadınların da adları və yaşları yazılmışdır. Müsəlmanlarda kişi cinsindən

* K.ü.f.d., Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin əməkdaşı, nahmed61@mail.ru, ORCID: 000-0002-1641-2785.

1.746 nəfər, ermənilərdə isə 2.052 kişi və 1.806 qadın qeydə alınmışdır.

Xan ailəsinin idarəsi altında 204 müsəlman və 75 erməni ailəsi yaşayırdı. Bu kateqoriya üzrə müsəlmanlarda 619 kişi, ermənilərdə isə 234 kişi və 173 qadın qeydə alınmışdır. Şuşa şəhəri üzrə qeydə alınan cəmi 1.550 ailənin 816-ı müsəlman, 734-ü isə erməni idi. Əksəriyyəti müsəlman bəyləri, ruhaniləri olan imtiyazlı ailələr ayrıca kameral təsvirdə yazıldığına görə, hesab edirik ki, Şuşa şəhərinin müsəlman əhalisi daha çox üstünlük təşkil etmişdir.

Müsəlmanlarda 2.365 kişi, ermənilərdə isə 2.286 kişi və 1.979 qadının qeydə alındığı Şuşa şəhərində ermənilərdə hər 100 kişiyə 86 qadıdan bir qədər çox düşürdü. Müharibədə ölənlərin əksəriyyətinin müsəlman olduğunu nəzərə alsaq, müsəlmanlarda hər 100 kişiyə ən azı 90 qadın düşdüyünü hesab etməliyik. Beləliklə, müsəlman qadınların sayı ($2.365 \times 0,9$) təxminən 2.128 nəfər olmuşdur. Şuşa şəhərinin ümumi əhalisi isə 4.651 kişi, 4.107 qadın, cəmi 8.758 nəfər olmuşdur. 1831-ci ildə İrəvan şəhərində 9.700, Naxçıvan şəhərində 1.330 ailə və 5.470 nəfər, Dərbənd şəhərində 1.795 ailə (1.623-ü türk idi), 1832-ci ildə Bakı qalası və onun ətrafında 1.358 ailə və kişi cinsindən 3.893 nəfər yaşayırdı.

Bu rəqəmlər göstərir ki, XIX əsrin 30-cu illərində Şuşa şəhəri Cənubi Qafqazın ən böyük şəhərlərindən biri olmuşdur.

Kameral təsvirdə ailə başçısının hansı əmək fəaliyyəti ilə məşğul olduğu və xəzinəyə ödədiyi verginin miqdarı da göstərilmişdir.

**THE CITY OF SHUSHA ACCORDING TO THE
CAMERAL DESCRIPTION
OF THE KARABAKH PROVINCE
(1832-1833)**

Unlike other Azerbaijani khanates the Karabakh khanate had not been established around a big city. The place for the city of Shusha as center of the khanate had been chosen and built after the creation of the khanate due to its favorable geographical position and natural fortification features.

Various sources, including “Garabaghtnameh” provide information about the history of the construction of this fortress-city. The book under the title “The Description of the Karabakh Province” compiled by a titular adviser Mogilovsky and colonel Yerrcholov II in 1823, deals with the ethnic composition of the population and the neighborhoods of the city of Shusha.

The cameral description which was called the “political science” had been compiled by the titular adviser Sushko for the first time in Karabakh in 1832-1833. The detailed information about the city of Shusha had been included in this cameral description, as well.

In the cameral description, the tax-paying population had been listed separately as “state peasants” and “peasants living under the rule of the khan family” in documents stored in the National Archives of Armenia under codes - 49, 50 and 51.

*PhD in chemistry, employee at Ataturk Center in Azerbaijan, nahmed61@mail.ru, ORCID: 000-0002-1641-2785.

In 1832, the total of 1.271 state peasant families had been registered in the city of Shusha, 612 of them were the Muslims and 659 were the Armenians. In the Muslims only men's, but in the Armenians both men's and women's names and ages had been written. 1.746 men had been registered among the Muslims and 2,052 men, including 1,806 women among the Armenians.

204 Muslim and 75 Armenian families lived under the rule of the Khan family. According to this category, 619 men were registered among the Muslims, 234 men and 173 women among the Armenians. Out of a total of 1.550 families registered in the city of Shusha, 816 were Muslims and 734 were Armenians. We consider that the Muslim population of Shusha city was in majority.

Considering that the majority of those who died in the war were the Muslims we must take into account that there were at least 90 women for every 100 men among the Muslims. Thus, the number of Muslim women (2.365×0.9) was approximately 2.128. The total population of Shusha city was 4.651 men and 4.107 women.

In 1831, 9.700 people lived in the city of Iravan, 1.330 families and 5.470 people in Nakhchivan, 1.795 families (1.623 of them were the Turks) in Derbend and in 1832, 1.358 families and 3.893 men lived in the Baku fortress and its surroundings.

These figures show that in the 30s of the 19th century the city of Shusha was one of the largest cities in the South Caucasus.

The work activity of the head of the family and the amount of tax paid by him to the treasury had also been indicated in the cameral description.

XIX ƏSR ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN CÜMƏ MƏSCİDLƏRİ VƏ ONLARIN VƏQFLƏRİ HAQQINDA

Mənbələrə görə Şuşa şəhərində birinci məscid Pənahəli xan tərəfindən qala divarları inşa edilən zaman tikilmişdir. Bu məscid şuşalılar tərəfindən ikiqapılı məscid adlandırılırdı. Sonralar 1182-ci ildə (1768-1769-cı ildə) İbrahimxəlil xan həmin məscidin yerində daşdan yeni Camaat (cümə) məscidi inşa etdirdi. “Məscid-ül-aksa” adı ilə məşhur olan bu bina şəhər meydanının qarşısında yerləşirdi. Şuşalılar çox vaxt həmin məscidə yuxarı məscid də deyirdilər. Bu məscid 1805-ci il iyunun 17-də İbrahimxəlil xan tərəfindən qızı Gövhər ağanın vəqf səlahiyyətinə verilmişdi.

1838-ci ildə Gövhər ağa şəhər məscidinin xeyrinə “Şelah kəndində meyvə bağı ilə birlikdə Mihsutlu, Evoğlu və Qaradoğlu torpaqlarından ibarət daşınmaz əmlakını” vəqf mülkləri olaraq tanınması üçün hökumətə müraciət təqdim etməklə, vəsiyyətinə şəhadət verməyi xahiş edərək, bütün vəqf əmlakının dəyərinin 4300 gümüş rubla bərabər olduğunu bəyan etdi. Müsəlman məscidlərinin xeyrinə vəqflə bağlı həmin vaxta kimi müsbət qərar olmadığından, Daxili işlər naziri Nazirlər komitəsi vasitəsi ilə bu vəqfi Şuşa məscidinin xeyrinə qəbul etmək üçün öz tərəfindən ondan əldə edilən gəlirin qanuni maneələrə rast gəlmədikdə vəsiyyət edənin iradəsinə uyğun şəkildə istifadə etməyi nəzərə alaraq ali icazə istədi. Nazirlər komitəsinin 1838-ci ilin yanvarın 25-də tərəfindən təsdiq edilmiş Əsasnaməsinə uyğun

* T.ü.f.d., dos., AMEA Tarix İnstitutunun “Şimali Azərbaycanın XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, ramil.niftaliyev.67@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5346-443X.

olaraq Daxili işlər nazirinin rəyinin qüvvəyə minməsinə icazə verildikdən sonra, Gürcüstan Baş idarəsi keçmiş Qarabağ xanının qızının ianə etdiyi əmlakın vəqf hüququna ilkin baxışın həyata keçirilməsinə başladı.

Şəhərin özündə 60 kv sajen və ya 273 kv metr sahəyə malik olan taxtadan inşa edilən 12 və daşdan inşa edilən 4 dükan, habelə karvansaranın altıda bir hissəsi şəhərin Cümə məscidinə məxsus idi və vəqf adlanırdı.

1861-ci il mayın 12-də axşam saat 5.10 radələrində Şuşa şəhərində güclü zəlzələ baş verdi. 15 saniyə davam edən yeraltı təkanlar nəticəsində şəhərin bir sıra tikililərində, o cümlədən məscidlərdə enli çatlar meydana gəldi və qəzalılı vəziyyətə düşdü. Şuşa şəhərində qəzalılı vəziyyətə düşən Cümə məscidi 1865-ci ildə Gövhər ağa tərəfindən əsaslı şəkildə təmir etdirilmiş və ehtiyat olaraq Qapan meydanında yeni bir məscid inşa olunmuşdu. Həmin məscidlərin təsvirləri məşhur rus rəssamı V.V.Vereşaqin tərəfindən kətan üzərinə həkk olunmuşdur.

Sonrakı illərdə bir-birinin ardınca, 1868-ci il martın 6-da, 1879-cu il martın 10-da və 1881-ci il iyunun 20-də və 1884-cü il dekabrın 7-də baş vermiş güclü zəlzələlər nəticəsində bir sıra tikililərin, o cümlədən məscidlərin divarları çat vermiş və ciddi zədələnmişdi. Belə vəziyyət həmin məscidlərin yenidən inşa edilməsi ehtiyacı yaradırdı. 1885-ci ildə Gövhər ağa vəqf mülkləri hesabına hər iki məscidi yenidən inşa etdirdi. Məscidlərin nəzdində mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi.

Gövhər ağa məscidlərini və onların nəzdindəki mədrəsələrin vəqf gəlirləri məscid və mədrəsələrin təmirinə, məscid və mədrəsələrin iki nəfər işçisinin və iki nəfər əzançısının, mədrəsələrdə iki nəfər müəllimin, məscidin işlərini idarə edən iki işçinin, o cümlədən, müvəkkillərin zəhmət haqqı olaraq ödənilməsinə, hücrələrinin işıqlandırılmasına, qış və payız aylarında kömürün

alınmasına, Aşuranın on günlüyündə məscidlərdə şərbət paylanmasına, Məhərrəm və Ramazan aylarında ehtiyacı olanlara müəyyən miqdarda pul paylanmasına, 70 nəfər müstəhəqqə mübarək Ramazan ayının əhya gecələrində məscidlərin həyətində iftarın verilməsinə, Ramazan ayında məscidlərdə otuz gün (gecə və gündüz) 20 nəfər Quran oxuyanın haqqının ödənilməsinə, Şəban ayının 15-ci günü imkansızlar və mədrəsə tələbələrinə məscidlərdə yeməyin verilməsinə, Qurban bayramında məscidlərin həyətində on qoyun kəsilərək, ehtiyacı olanlara paylanmasına, məscidlərin birinin yanında yeri-yurdu olmayan xəstələr üçün “Darüş-şəfa” adlı xəstəxana açaraq, orada müalicə olunanlar və xəstələri müalicə edənlərə, dünyasını dəyişənlərin dəfninə və nəhayət şəriət və dünyəvi elmlərə aid kitabların alınmasına xərclənirdi.

1920-ci ilin martında şəhərdə baş vermiş qırğınlar zamanı, bir neçə gün ərzində 7 minədək yaşayış evləri yandırılmışdı. Şəhərin 17 məscidindən yalnız biri salamat qalmışdı.

RAMIL NIFTALIYEV*

ABOUT THE JUMA (FRIDAY) MOSQUES OF THE 19th CENTURY SHUSHA CITY AND THEIR WAQFS

According to sources, the first mosque in the city of Shusha had been erected when the fortress walls were built by Panahali Khan. The people of Shusha called it a double-wing door

*PhD in history, associate professor, leading researcher of the department “History of the Northern Azerbaijan of the 19th-early 20th centuries”, ANAS Institute of History, ramil.niftaliyev.67@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5346-443X.

mosque. Later in 1182 (in 1768/1769), at the place of the mosque Ibrahimkhalil Khan built of stone a new Jamaat (Friday) mosque. This building, known as “Masjid-ul-Aksa”, was located in front of the city meydan (square). The Shusha dwellers often called the mosque as the upper mosque. On June 17, 1805, this mosque was given by Ibrahimkhalil Khan to the waqf (an endowment made by a Muslim to a religious, educational, or charitable cause) of his daughter Govhar Agha.

In 1838, he submitted an application to the government for the recognition of “immovable property consisting of Mihsutlu - Evoglu and Garadoglu lands together with an orchard in the village of Shelah” as waqf property for the benefit of Govhar Agha city mosque, and asking to certify his will, declared that the value of all foundation property was equal to 4300 silver rubles. Since there was no positive decision regarding the endowment for the benefit of Muslim mosques until that time, the Minister of Internal Affairs, through the Committee of Ministers, requested the supreme permission to accept this endowment for the benefit of the Shusha Mosque, taking into account the use of the income obtained from it in accordance with the will of the testator, if there are no legal obstacles. In accordance with the Regulation of the Committee of Ministers approved on January 25, 1838, after the opinion of the Minister of Internal Affairs was allowed to enter into force, the General Administration of Georgia began the implementation of the preliminary review of the right to waqf of the property donated by the daughter of the former Karabakh Khan.

In the city itself, 12 wooden and 4 stone-built shops with an area of 60 square sazhen (Russian measure of length, equivalent to 2,13 metres)) or 273 square meters, also, one-sixth

part of the caravansaray belonged to the Juma Mosque of the city and was called as waqf.

On May 12, 1861, at around 5:10 in the evening, a heavy earthquake occurred in the city of Shusha. As a result of the 15-second earthquake, wide cracks appeared in a number of buildings of the city, including mosques, and they fell into disrepair. In 1865, the Juma mosque in Shusha was in a state of emergency and was thoroughly repaired by Govhar agha, and a new mosque was built in Qapan meydan as a backup. These mosques were described on canvas by the famous Russian artist V.V.Vereshagin.

In the following years, as a result of heavy earthquakes that occurred on March 6, 1868, March 10, 1879, June 20, 1881, and December 7, 1884, a number of buildings, including walls of the mosques were cracked and seriously damaged. Such a situation necessitated to rebuild those mosques. In 1885, Govhar Agha rebuilt both mosques at the expense of the waqf properties. Madrasahs functioned under these mosques.

The endowment income of Govhar Agha mosques and madrasas near them was used for the repair of mosques and madrasas, the payment of two workers and two muezzins (a person who calls Muslims for divine service) of mosques and madrasas, two teachers in madrasas, two workers who managed the affairs of the mosque, including commissioners as salary, for lighting of their cells, buying coal in winter and autumn months, distribution of syrup in mosques during the ten days of Ashura, distribution of a certain amount of money to the needy people during the Muharram and Ramadan, serving iftar to 70 mushteheq (the one who, deserved, made efforts in the way of science and knowledge) in the yards of mosques during the

nights of the holy month of Ramadan, payment of the fee of 20 men who read the Quran in mosques for thirty days (day and night) during Ramadan, paying the student's fee, to provide food in mosques to the poor and madrasa students on the 15th of Shaban, to cut ten sheep in the yards of mosques on Qurban holiday and distribute them to the needy, opening near of one of the mosques of "Darush-shafa" for homeless patients, for those who were treated and those who treated the patients, on the burial of those who passed away, and finally on the purchase of books on Sharia and secular sciences.

During the massacres taken place in the city in March 1920, in a few days up to 7.000 houses were burned. Only one out of the 17 city mosques remained intact.

НАТАЛИЯ ЗУБ (РУДЕНКО)*

**ШУША В ИНФОРМАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ
НАЧАЛА XX ВЕКА
(НА ПРИМЕРЕ ГАЗЕТЫ «КИЕВЛЯНИН»)**

Украинский город Киев достаточно отдален от азербайджанской Шуши на Южном Кавказе. Однако к началу XX в. между ними уже существовал стабильный обмен информацией, коммуникативная связь посредством прессы.

Публикации в средствах массовой информации того времени носили официальный характер, служили одним из

* К.и.н., сотрудник отдела Евразийской степи Института востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины, г. Киев, rudenkonatalie@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-4789-9466.

основных источников новостей со статусом достоверности. Ежедневная газета «Киевлянин» издавалась в Киеве (1864 – 1919 гг.) и направленность ее публикаций носила консервативный монархический характер.

Газета «Киевлянин» не имела собственного корреспондента на Кавказе, а потому большинство новостей со всех концов империи получала от Санкт-Петербургского телеграфного агентства. В газете имелась специальная рубрика с аналогичным названием. Подобные короткие сообщения также печатались и в колонке под рубрикой «Внутренние известия». Такого рода сообщения были общими для широкого круга газет, которые размещали новости со ссылкой на указанный источник. И следовательно, идентичные заметки можно найти и в газетах других регионов.

Так, читателю киевского издания сообщали об организации в Шуше акционерной компании для устройства парового трамвая («...от железнодорожной станции в Эвлах до местности, называемой Ханскими селами», 25 января 1902 г.). Не оставались без внимания редакции результаты сбора урожая («...в Шушинском уезде урожай выше среднего, а на неполивных полях скудный», 24 сентября 1901 г), о чем сообщалось в заметках. Упомянуты и происшествия криминального характера («В Шуше молодой повеса...», 12 августа 1902 г.; «В Шушинском уезде задержаны разбойники...», 26 декабря 1907 г.). Как следствие событий 1906 г. сообщалось о голоде («...голодающих... в Шушинском – 5 948...», 29 мая 1907 г.), была информация о распространении эпидемии холеры.

Однако, совсем иная ситуация сложилась с новостной информацией в 1906 г. «Телеграммы» от официального

агентства были слишком короткими, не раскрывали сути событий, а лишь констатировали отдельные факты («В Шуше сильное волнение: в двух верстах от города происходит сильная перестрелка...», 6 июня 1906 г.; «...армянско-татарские распри продолжают обостряться. В Шушинском и Джебиальском уездах настоящая партизанская война...», 18 августа 1906 г.; «Армянин Тюнеев, ранивший в Шуше мусульманина Шекинского...», 20 ноября 1906 г.) и, более тяготели к положительному контексту («Отряд генерала Голощапова освободил тракт Шуша – Евлах, снабдил Шушу продовольствием и установил, по видимому, примирение», 28 января 1906 г.; «В Шуше закончилось заседание депутатов от армян и мусульман. Мир между ними заключен», 22 января 1906 г.; «В Шуше резня прекратилась. Между враждующими сторонами заключен мир; обе стороны дали торжественное обещание не нарушать его», 26 июля 1906 г.). Однако, вместе с тем, редакция размещает отдельные перепечатки из газеты «Кавказ» («Письмо представителей мусульманского общества г. Елизаветполя», 29 января 1906 г.), «Каспий» и «Хаят» («Положение шушинских мусульман ужасное...; Армяне бесчинствуют по всему уезду; Город Шуша изолирован, все жалобы и телеграммы генерал-губернатору и наместнику пока не дали благоприятного результата», 18 января 1906 г.), которые более полноценно раскрывали сложившееся положение. Эти статьи, в силу причин, соответственно, имели несколько запоздалый характер в хронологии. Примечательно, что так же были перепечатаны выдержки статьи из газеты «Новое Время», в которой подвергался критике сам наместник Кавказа граф И.И.

Воронцов-Дашков («Дело доведено до того, что в Шуше уже больше недели между армянским и мусульманским населением идет междоусобие и наместник даже не знает, что там происходит», 30 июля 1906 г.).

Таким образом, можно отметить, что в целом, газета «Киевлянин» не часто размещала на своих страницах публикации, относящиеся к повседневности города Шуша. Вместе с тем, несмотря на свою определенную тенденциозность, редакция газеты все же пыталась представить читателю объективную картину происходивших в Шуше и в округе событий 1906 г., которые обрели форму бедствия, трагедии, придавая их общественной огласке.

NATALIA ZUB (RUDENKO) *

**SHUSHA IN THE INFORMATION SPACE OF THE
EARLY 20th CENTURY
(BY THE EXAMPLE OF THE NEWSPAPER “KIEVLYANIN”)**

The Ukrainian city of Kiev is quite distant from the Azerbaijani Shusha city in the South Caucasus. By the beginning of the 20th century, however, there was already a stable exchange of information between them and communication through the press.

Publications in the mass media of that time were official and served as one of the primary news sources with reliable

* Candidate of historical sciences, A.Yu.Krymsky Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, Ukraine, rudenkonalie@yahoo.com. ORCID: 0000-0003-4789-9466.

status. The daily newspaper “Kievlyanin” was published in Kiev (1864 – 1919), and the orientation of its publications was of a conservative monarchist nature.

The newspaper “Kievlyanin” did not have its correspondent in the Caucasus. Therefore it received most of the news from all over the empire from the St. Petersburg Telegraph Agency. The newspaper had a special section with the same name. Similar short messages were also printed in the column under the heading “Internal News”. Such messages were typical for a wide range of newspapers, which posted the news with reference to the specified source. And consequently, identical notes can be found in newspapers of other regions.

Thus, the reader of the Kiev edition was informed about the organization of a joint-stock company in Shusha for installing a steam tram (“... from the railway station in Evlakh to the area called the Khan villages”, January 25, 1902). The results of the harvest did not go unnoticed by the editors (“... in Shusha district, the harvest is above average, and on non-irrigated fields it is meager”, September 24, 1901), as reported in the notes. Criminal incidents were also mentioned (“A young rake in Shusha...”, August 12, 1902; “Robbers were detained in Shusha district...”, December 26, 1907). As a consequence of the events of 1906, famine was reported (“... starving <...> in Shushinsky – 5.948...”, May 29, 1907), and there was information about the spread of the cholera epidemic.

However, a completely different situation developed with news information in 1906. “Telegrams” from the official agency were too short, and did not reveal the essence of the events, but only stated individual facts (“There is a strong disturbance in Shusha: a strong firefight is taking place two miles from the

city...” June 6, 1906; “... the Armenian-Tatar strife continues to escalate. There is a real guerrilla war in the Shusha and Jebial districts...”, August 18, 1906; “The Armenian Tyuneev, who wounded the Muslim Shekinsky in Shusha...”, November 20, 1906;) and, more inclined towards a positive context (“The detachment of General Goloshchapov liberated the Shusha-Yevlakh highway, supplied Shusha with food and apparently established reconciliation”, January 28, 1906; “The meeting of deputies from Armenians and Muslims. Peace has been concluded between them”, January 22, 1906; “The massacre has stopped in Shusha. Peace has been concluded between the warring parties; both sides have made a solemn promise not to violate it”, July 26, 1906). However, at the same time, the editors placed separate reprints from the newspaper “Kavkaz” (“Letter from the representatives of the Muslim society of the city of Elisavetpol”, January 29, 1906), “Kaspiy” and “Geyat” (“The situation of the Shusha Muslims is terrible...; Armenians outrages throughout the county; Shusha city is isolated, all complaints and telegrams to the governor-general and the governor have not yet yielded a favorable result”, January 18, 1906), which more fully disclosed the current situation. Due to reasons, these articles were somewhat belated in chronology. It is noteworthy that excerpts from an article from the newspaper “Novoye Vremya” criticizing the governor of the Caucasus, Count I.I. Vorontsov-Dashkov, were also reprinted (“Things have been brought to the point that in Shusha the civil strife between the Armenian and Muslim population takes place for more than a week and the governor does not even know what is happening there”, July 30, 1906).

Thus, it can be noted that, in general, the newspaper “Kievlyanin” did not often place publications on its pages related to the everyday life of Shusha. At the same time, despite certain tendentiousness, the editorial office of the newspaper still tried to present the reader with an objective picture of the events shaped as disasters or tragedies that took place in Shusha and the region in 1906, making them public.

AYGÜN ƏZİMOVA*

1917-Cİ İLDƏ ŞUŞA ŞƏHƏRİNDƏ İCTİMAİ-SİYASİ VƏ MİLLİ TƏŞKİLATLANMAYA DAİR

Çarizm üsul-idarəsinə son qoyan 1917-ci il Fevral inqilabı çoxmillətli Rusiyanın hər yerində hərəkətlənmə yaratmışdı. Bu zaman ictimai-siyasi və milli təşkilatlanma prosesi sürətlənir, milli şuralar yaranır, əhalinin daha geniş dairəsi idarəçiliyə cəlb olunur, köhnə idarəçilik orqanları yeniləri ilə əvəz edilirdi. Lakin müxtəlif millətlərin yaşadığı ərazilərdə əhalinin fəallaşması, həm də orada milli münasibətləri gərginləşdirirdi. 1917-ci ildə Qarabağda və qəza mərkəzi olan Şuşa şəhərində məhz belə vəziyyət yaranmışdı.

İnqilabdan sonra Şuşada Rusiya Müvəqqəti Hökumətinin yerli orqanı kimi İctimai Təhlükəsizlik Komitəsi yaradıldı. Bu komitə həm də “Qarabağ İcraiyyə Komitəsi” (İK) adlanırdı. Qa-

* AMEA Tarix İnstitutunun “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi” şöbəsinin böyük elmi işçisi, aygun.azimova@gmail.com, ORCID:0000-0002-1119-1816.

rabağ İK ilə paralel Qarabağ ərazisində ilk sovet olan Şuşa Əsgər və Fəhlə Deputatları Soveti də təşkil edildi.

Yaradılarkən Qarabağ İK-nın tərkibinə şəhər əhalisindən 12 azərbaycanlı, 12 erməni, şəhər özünüidarəsinin 6, yerli qarnizonun 9, şəhər ittifaqının 1, məmurların 3 nümayəndəsi daxil idi. Bir qədər sonra oradakı müsəlman nümayəndələrin sayının artırılması məsələsi ortaya çıxdı. Lakin bu zaman da yalnız demokratik təşkilatların üzvü olan şəxslərin komitəyə seçiləcəyi bildirilirdi. Həmin dövrdə demokratik təşkilat dedikdə bilavasitə sosialist təşkilatlar nəzərdə tutulurdu. Belə olan halda, müsəlmanlardan əlavə nümayəndələrin komitəyə qəbulu sual atında qalırdı. Sosialist təşkilatlarında ermənilərin üstünlüyü olduğu üçün belə bir şərtin ortaya çıxarılması milli münasibətləri korlaya bilərdi. Həmin vaxt buna imkan verməmək üçün müsəlmanların xeyriyyə və mədəni cəmiyyətləri nümayəndələrinin komitəyə daxil olmasına icazə verildi.

Tezliklə azərbaycanlı və erməni əhali arasında təşkilatlanma prosesinin gedişində fərqlər özünü göstərməyə başladı. Ermənilər arasında təşkilatlanma azərbaycanlılarla müqayisədə daha sürətli idi. Bu isə ilk növbədə ermənilərdə siyasi “təşkilatlanma təcrübə”sinin və təlimatçıların daha çox olması bağlı idi. Hətta Şuşada bolşevik partiyasının yerli komitəsini də ermənilər təşkil etmişdilər. Ermənilərin təşkilatlanması işində daşnaklarla bərabər eser və menşevik təşkilatlarının üzvü olan ermənilər də xüsusi cəhd göstərirdilər. Bakıda fəaliyyət göstərən ermənilərin “həmyerli təşkilatları” da Qarabağ ərazisində ermənilərin təşkilatlanmasında fəallıq göstərirdilər.

Lakin azərbaycanlıların milli komitələrinin yaradılması üçün çoxsaylı təbliğatçı və təlimatçılara ehtiyac var idi. Bu səbəbdən də mayın əvvəlində doktor K.Mehmandarov Şuşadan

Bakıya – Milli Komitəyə teleqram vuraraq qəzalara təbliğat aparmaq üçün müəllim və tələbələrin göndərilməsini xahiş etmişdi. Problemin ciddiliyini görən Müsavat partiyası mümkün olduğu qədər siyasi təbliğat apararaq əhalini baş verən hadisələrlə əlaqədar maarifləndirməyə çalışırdı. Partiyanın orqanı olan “Açıq söz” qəzeti yazırdı ki, Şuşada “milli təşkilatın yoxluğu çox əngəl çıxardır. Şəhəri təşkil etmək çox müşküldür”. Qəzetin müxbirləri Şuşaya gələrək əhali qarşısında siyasi mühazirələr oxuyurdular.

1917-ci ilin yayından Müsəlman Milli Komitəsi Azərbaycanın qəzalarında milli komitələrin təşkili işini sürətləndirildi. Bu sahədə ciddi problemi nəzərə alan Müsəlman Tələbələr Bürosu isə iyunun 22-dən etibarən təbliğatçı və təlimatçı kursları təşkil etməyə başladı. Nəhayət, avqustun birinci yarısında Şuşada milli komitə təşkil edildi. L.Behbudov onun sədri, S.Behbudov, K.Mehmandarov və N.Cavanşır isə müavinləri seçildi. İyun ayında Şuşanın müsəlman qadınları da Cümə məscidində toplaşaraq öz cəmiyyətlərini yaratmışdılar.

Bir müddət sonra Fevral inqilabının yaratdığı imkandan istifadə etməyə çalışan erməni siyasi qüvvələrinin fəaliyyəti nəticəsində Qarabağda və Şuşada vəziyyət gərginləşməyə başladı. Sentyabrın 18-də Şuşada A.Musaelyanın sədrliyi ilə Erməni Partiya Təşkilatlarının Müvəqqəti Şurası (ermənilər bunu faktiki olaraq Dağlıq Qarabağın Müvəqqəti hökuməti hesab edirdilər) və onun nəzdində Hərbi Şura yaradıldı.

1917-ci il oktyabrın 23-də Şuşa dumasına seçkilər və noyabrın 26-da Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilər Şuşada müsəlmanların siyasi fəallığını və milli qüvvələrin gücünü nümayiş etdirdi. Sonuncuda müsəlmanların 8000 səsindən təqribən 7800-ü Müsavat partiyasına verilmişdi.

Oktyabr çevrilişi isə bütünlükdə regionda, o cümlədən Qarabağda hadisələri yeni məcraya yönəltdi. Artıq 1917-ci ilin sonundan Qarabağda və Şuşa şəhərində milli və ictimai-siyasi deyil, hərbi müstəvidə təşkilatlanma başladı və erməni hərbi qüvvələrinin təşkili sürətləndi.

AYGUN AZIMOVA*

**ON SOCIO-POLITICAL AND NATIONAL
ORGANIZATION
IN THE CITY OF SHUSHA IN 1917**

The February revolution of 1917, which put an end to the tsarist regime, created a movement all over the multi-ethnic Russia. At the time, the process of socio-political and national organization accelerated, national soviets were formed, a wider circle of the population was involved in administration, and old administrative bodies were replaced by new ones. However, the activation of the population in the areas inhabited by different nationalities also strained the national relations there. In 1917, such a situation arose in Karabakh and in the city of Shusha, which was the center of the uyezd.

After the revolution, the Public Security Committee was established in Shusha as a local body of the Provisional Government of Russia. This committee was also called the “Karabakh Executive Committee” (EC). Parallel to the

* Senior researcher of the department “History of the Democratic Republic of Azerbaijan”, ANAS Institute of History, aygun.azimova@gmail.com, ORCID:0000-0002-1119-1816.

Karabakh EC, the Shusha Soviet of Soldiers and Workers' Deputies, the first Soviet in the Karabakh territory, was also organized.

At the time of its creation, the composition of Karabakh EC included 12 Azerbaijanis, 12 Armenians, 6 representatives of the city self-government, 9 representatives of the local garrison, 1 representative of the city union and 3 officials. A little later, the issue of increasing the number of Muslim representatives arose there. However, at this time, it was stated that only members of democratic organizations would be elected to the committee. At that time, democratic organizations meant directly socialist organizations. In such a case, the acceptance of representatives to the committee in addition to Muslims remained questionable. Since Armenians have the upper hand in the socialist organizations, the introduction of such a condition could spoil the national relations. At that time, in order to prevent this, representatives of Muslim charitable and cultural societies were allowed to enter the committee.

Soon, the differences between the Azerbaijani and Armenian population began to show themselves in the process of organization. Organization among Armenians was faster than among Azerbaijanis. This was primarily due to the fact that Armenians had more political "organizational experience" and instructors. Armenians even organized the local committee of the Bolshevik Party in Shusha. Along with Dashnaks, Armenians who were members of Socialist revolutionary and Menshevik organizations made a special effort to organize Armenians. The "fellow-countryman organizations" of Armenians operating in Baku were also active in the organization of Armenians in the Karabakh territory.

But, a large number of propagandists and instructors were needed for the creation of national committees of Azerbaijanis. For this reason, at the beginning of May, Dr. K.Mehmandarov sent a telegram from Shusha to Baku - the National Committee and asked to send teachers and students to promote uyezds. Seeing the seriousness of the problem, the Musavat party tried to enlighten the population about the events by conducting political propaganda as much as possible. "Achiq soz" newspaper, an organ of the party, wrote that,"the absence of a national organization creates a lot of obstacles in Shusha. It is very difficult to organize the city". Correspondents of the newspaper came to Shusha and read political lectures in front of the population.

Beginning from the summer of 1917, the Muslim National Committee has accelerated the organizing work of national committees in Azerbaijan. Taking into account the serious problem in this field, the Muslim Students' Bureau started organizing propagandist and instructor courses from June 22. Finally, in the first half of August, a national committee was organized in Shusha. L.Behbudov was elected its chairman, S.Behbudov, K.Mehmandarov and N.Javanshir as his deputies. In June, the Muslim women of Shusha gathered in Juma Mosque and created their own society.

After some time, as a result of the activities of Armenian political forces trying to use the opportunity created by the February revolution the situation in Karabakh and Shusha began to become aggravated. On September 18, under the chairmanship of A.Musaelyan the Provisional Council of Armenian Party Organizations (the Armenians actually

considered it the Provisional Government of Nagorno-Karabakh) and the Military Council were created in Shusha.

Elections to the Shusha Duma on October 23, 1917, and to the All-Russian Constituent Assembly on November 26, 1917 demonstrated the political activity of Muslims and the strength of national forces in Shusha. In the latter, approximately 7.800 out of 8.000 Muslim votes were given to the Musavat party.

The October coup led the events in the entire region, including in Karabakh, to a new direction. Already from the end of 1917, organization on the military level, not national and social-political, began in Karabakh and the city of Shusha, and the organization of the Armenian military forces accelerated.

ALLAHVERDİ ƏLİMİRZƏYEV*

ŞUŞA BÖLGƏSİNİN TOPONİMİKASI PARFİYA DÖVRÜNDƏ

1948-ci ildən müəyyən fasilələrlə Parfiyanın ilk paytaxtı Mitridatkert (və ya Mıhrdatkert) qalasının (qrafik forması: **Mıtrdtkrt BYRT***, indiki “Köhnə Nisa”, əsası Aşqabaddan 18 km. şimal-qərbdə II Mitridat tərəfindən qoyulub) çaxır anbarlarından arami şrifti ilə parf dilində yazılmış 2800-dən artıq hesabat sənədi aşkara çıxarılmışdır. Sənədlər təbii qara rənglə saxsı qab qırıqları üzərinə yazılıb və əksəriyyəti müxtəlif malikanələrdən şah təsərrüfatının mərkəzi anbarına iri saxsı qablarla daxil olan şərabın uçotuna həsr olunub. Sənədlər əsasən e.ə. 100-b.e.

* T.ü.f.d., dos., AMEA Tarix İnstitutunun “Qədim dövr tarixi” şöbəsinin müdiri, alimirzoev.60@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7665-9907.

13-cü illərinə aiddir. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bu sənədlərdə xatırlanan toponimlər, o cümlədən 17 malikanə və 20 kənd (bəziləri istehkam tipli olmuşdur) Mihrdatkertin inzibati idarəetmə strukturuna daxil idi. Tədqiqatçılar yalnız zahiri fonetik bənzərlikdən çıxış edərək onları Türkmənistandakı müasir toponimlərlə eyniləşdirməyə təşəbbüs göstərmişlər. Məsələn, **Mrw** (Avestada **Mouru**, yunanca **Μαρυαυα**); hazırda bənzər adda Türkmənistanda dağ, şəhər, rayon və qəsəbə mövcuddur. **Ati/ĕkān** Atek vadisi ilə (Govur və Xuşak kəndləri arasında) və s. eyniləşdirilmişdir.

Lakin sənədlərin yazıldığı dövrdə imperiyaya çevrilən Parfiyanın hüduqları qərbdə Fəratın sahillərinədək uzanırdı və təbii-
dir ki, dövlətin mərkəzi anbarlarına digər bölgələrdən də mal və məhsullar daxil olurdu. Həqiqətən də, Nisa sənədlərində xatırlanan toponimlərin hətta fonetik bənzərliklərinə imperiyanın digər bölgələrində də rast gəlmək olar. Məsələn, **Mrw** Mada şəhəri Maruş ilə eyniləşdirilə bilər. Fonetik bənzərliyə əsasən Nisa sənədlərində xatırlanan bəzi toponimləri indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisində də lokalizə etmək olar. Məsələn,

1. **Mrw** (=Muro) – Murov.

2. **Skn** (=Sakān). Sisakan – Qərbi Azərbaycanda, Göyçə gölü ilə Qərbi Zəngəzur arasında yerləşən tarixi vilayət.

3. Sənədlərin yeddisində **Krkyšn** (digər variantı **Krkšn**) yer adı qeydə alınıb. Toponimi Amudərya sahilindəki Karki şəhəri ilə eyniləşdirmişlər. **Krkyšn** toponimi **Kark**+**šayana** “toyuq + məskəni” sözbirləşməsidir. Toponimin kökündəki **KARK** (parf və pəhləvi dillərində “toyuq”) sözü durur. Toponimin ikinci komponenti – **šn** – qədim və orta İran dillərində “Yaşayış yeri” mənasında işlənirdi. Müqayisə et: *Σακασηνη* yunan forması

(<**saka** + **šayana**: “Sakların məskəni”). Abşeronda Şağan kəndinin adını də **šayana** (“yaşayış yeri”) sözünə bağlamaq olar.

Fonetik baxımdan **Krkyšn** (və ya **Krkšn**) toponimini Kərkicahanın (Şuşanın yaxınlığında, Xankəndi şəhərinin inzibati ərazi vahidində şəhər tipli qəsəbə) adı ilə müqayisə etmək olar. Qarabağın dağlıq hissəsində yerli xammala əsaslanan şərab istehsalı ənənəsi sovetlər dönməində də yaşamaqda idi. Təəssüfləndirici haldır ki, **Krkyšn** toponiminin xatırlandığı sənədləri tədqiq edənlər onların məzmununu şərh etməyib, yalnız məlumat xarakterli informasiya ilə kifayətləniblər. Bu səbəbdən deyilən ərazidən Parfiya paytaxtına nə qədər şərab göndərildiyini bilmirik.

Krk (“toyuq”) parf/pəhləvi termininə Kürəkçay hidroniminə də (hərfən “Toyuq çay”) – Oğuz, Goranboy, Göygöl və Yevlax rayonlarının ərazisindən axan çayı (uzunluğu 186 km.) görmək mümkündür. Maraqlıdır ki, eyni anlamda olan hidronimlərə (Tavukçay) Anadoluda (Ərzincanda), İraqda (Kərkükdə, Tuz-Hurmatu yaxınlığında) və İranda (Xorasanın cənubunda Karkas-ab) rast gəlinir. Ornitoloji adlar qədim iranmənşəli onomastikada geniş yayılmışdır. Məsələn, Aşşur mətnlərində Mada tayfa birliyinin ərazisində Kin-Karakku adlı məntəqə (hərfən: “Toyuq yeri”) haqqında məlumat verilir. Mada tayfa birliyinin ərazisində yerləşən Uriakku vilayətinin başçısının Karakku ismini daşıyırdı.

E.ə. 78-ci il tarixli bir Nisa sənədində qeydə alınmış **ŠNT** yazılışı mənşəcə Parfiya Arşakiləri sülaləsindən olan Sanatrukun isminin yazılışı hesab olunur. Onun atası I Mitridat e.ə. 147-ci ildə “Böyük Midiyanı” işğal etməklə Atropatenanın da gələcək 100 il üçün müqəddəratını təyin etmişdir. E.ə. 78-69-cu illərdə Parfiya taxtına sahib olmuş I Sanatrukun təmsalında Parfiya əsil-

li Arşaki sülaləsinin kiçik qolunun bir müddət Azərbaycanın tarixi torpaqlarının müəyyən qisminə siyasi nüfuzunu yaya bilməsi tamamilə mümkün görünür.

ALLAHVERDI ALIMIRZAYEV*

TOPONYMS OF THE SHUSHA REGION IN THE PARTHIAN ERA

Since 1948, with certain breaks, more than 2,800 report documents written in Parthian language in Aramean script were discovered in the wine warehouse in Mitridatkert (or Mhrdatkert) fortress (graphic form: Mtrdtkrt BYRT', now "Old Nisa", the first Parthian capital founded by Mithridates II, 18 km northwest of Ashgabat). The documents were written in natural black color on pottery shards, and most of them are dedicated to accounting for the wine that entered the central warehouse of the royal farm in large pottery vessels from various manors. The documents mainly date back to BC 100 - 13th years AD. Researchers consider that the toponyms mentioned in these documents, including 17 mansions and 20 villages (some of which were of fortification-type) were included in the administrative structure of Mhrdatkert. Researchers tried to identify them with modern toponyms in Turkmenistan based only on the apparent phonetic similarity. For example, **Mrw** (**Mouru** in Avesta, **Μαρυαυα** in Greek); currently, there is a

*PhD in history, associate professor, head of the department "Ancient history" of ANAS Institute of History, alimirzoev.60@mail.ru., ORCID: 0000-0002-7665-9907.

mountain, city, district and settlement in Turkmenistan with the similar name. **Atī/ēkān** with the Atek valley (between the villages of Govur and Khushak) and so on were identified.

However, the borders of Parthia, which became an empire at the time the documents were written, extended to the banks of the Euphrates in the west, and it is natural that goods and products entered the central warehouses of the state from other regions as well. Indeed, even phonetic similarities of toponyms mentioned in Nisa documents can be found in other regions of the empire. For example, the city of **Mrw** Mada can be identified with Maruš. Based on the phonetic similarity, some toponyms mentioned in Nisa documents can be localized in the territory of the current Republic of Azerbaijan. For example:

1. **Mrw** (=Muro) – Murov.

2. **Skn** (=Sakān). Sisakan is a historical province located in Western Azerbaijan, between Goycha Lake and Western Zangazur.

3. The place name **Krkyšn** (another version **Krkšn**) is recorded in seven of the documents. They identified the toponym with the city of Karki on the bank of the Amu Darya River. The toponym of **Krkyšn** is **Kark+šayana**, word-combination of “hen + place/habitat”. The root of the toponym is the word **KARK** (“hen” in Parthian and Pahlavi languages). The second component of the toponym - **šn** - was used in ancient and middle Iranian languages in the sense of “place of habitat”. Compare: Greek form Σακαστηνῆ (<**saka** + **šayana**: “dwelling of the Sakas”). The name of Shagan village in Absheron can be connected to the word **šayana** (“dwelling/place of residence”).

From a phonetic viewpoint, the toponym **Krkyšn** (or **Krkšn**) can be compared with the name of Karkijahan (an

urban-type settlement in the administrative territorial unit of the city of Khankendi, not far from Shusha). In the mountainous part of Karabakh, the tradition of wine production based on local raw materials existed even during the Soviet era. It is regretful that those who studied the documents in which the toponym of **Krkyšn** is mentioned did not comment on their content, but were satisfied with only informative data. For this reason, we do not know how much wine was sent from the mentioned area to the Parthian capital.

The Parthian/Pahlavi term **Krk** (“hen”) can be found in the hydronym Kurekchay (literally “Hen River”) - a river (186 km long) flowing through the territory of Oghuz, Goranboy, Ghoygol and Yevlakh districts. Interestingly that hydronyms with the same meaning (Tavukchay) are found in Anatolia (Erzincan), Iraq (Kirkuk, near Tuz-Hurmatu) and Iran (Karkasab in the south of Khorasan). Ornithological names are widespread in ancient Iranian onomastics. For example, Assyrian texts mention a place called Kin-Karakku (literally: “hen’s place”) in the territory of the Mada tribe. It bore the name Karakku of the chief of the Uriakku province located in the territory of the Mada tribal union.

The spelling **ŠNT**, dated 78 BC, recorded in a Nisa document, is considered to be the spelling of the name of Sanatruk, originally from the Parthian Arsaki dynasty. His father Mithridates I by occupying “Great Media” in 147 BC, determined the fate of Atropatene for the next 100 years. It seems quite possible that a small branch of the Arsaki dynasty of Parthian origin, in the example of Sanatruk I, who took possession of Parthian throne in 78-69 BC, could spread its political influence over a certain part of the historical lands of Azerbaijan for a while.

ŞUŞA: TARİH, KÜLTÜR VE GELİŞİM

Ele aldığım konunun araştırması, Doğu ile Batı arasındaki bulunduğu sınır bölgesi, Azerbaycan devletinin bir parçası olan Dağlık Karabağ, Şuşa ile ilgilidir. Kafkasya'nın en hasas bölgesinin merkezinde yer alan şehri ile Şuşa, bölgedeki olay ve gelişmelere çok maruz kalmıştır. Şuşa hakkında yazmak, sorumluluktur, cesarettir, bilgi ister, önceden bulunduğu yeri, geçmiş, tarihi, bu kesimde aldığı yeri, tarihi gelişme ve olaylarda oynadığı rolü ve sunulan perspektifleri bilmek gerekir.

Şuşa ve tarihi, parçası olduğu Güney Kafkasya bölgesinin ve onu eş oluşturan ülkelerin tarihiyle yakından ilişkilidir. Şuşa'nın hikâyesi, kendi kimliğini, millî kimliğini ve millî değerlerini yaşatmak, bozulmadan ve yaşatmak için verilen mücadele ve çabaların öyküsüdür. Şuşa, Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan en önemli stratejik ve ticaret yollarının kesiştiği noktada, milattan önceki insan varlığının en eski izlerinin bulunduğu dünyanın en eski yerlerinden birinde konumlanmıştır.

Şuşa'nın taşıdığı tarihsel önemi anlamak için topraklarının bir dönem en başarılı krallıkların, devletlerin ve imparatorlukların bir parçası olduğundan ve Şuşa, bu siyasi organizmaların ve yöneticilerin politikaların, kararların kurbanı olduğu gerçeğinden bahsetmek yeterlidir. Üçüncü-dördüncü yüzyıllarda Şuşa bölgesi tarihinde iz bırakacak önemli olaylarla, Büyük İskender'in mücadeleleri ve Albanya Devleti ile karşı-karşıya gelmiştir.

* Dr., Dostluk, Bilimsel, Albaniya – Azərbaycan Dostluq, Elm və Mədəniyyət cəmiyyətinin sədri, Tirana, entelatarana@yahoo.com.

Şuşa şəhriin kültürü, halkının sentez ve  retilimi, halkın en ince ve derin duyğularını ifade ettikleri yaratım, önemli olaylara, sevinçlere, umutlara, dertlere, sorunları çözmeye, gelee e yönelik beklentilere adanan yaratımdır. Kültür kendi bařına do maz, gelenek üzerine kurulur, geliřir ve ilerleyiřir.

Bugün, 21. yüzyılda Şuşa řehri, bařarılı řekilde çıktığı ciddi denemelerden karřı karřıya kaldı ve yüzleřmeye devam ediyor. 8. Kasım 2020 tarihi, Şuşa řehri geneli ve özellikle Azerbaycan tarihi için önemli bir dönüm noktası oldu.

Bu tarih, asırlık karanlık bir dönemin sona ermesine ve bařta uygarlık olmak üzere ülkede sosyal hayatın her alanında, geliřmenin zirve oldu u g nlere d n ř için yeni bir  a ın bařlangıcına iřaret etmiřtir.

ENTELA MU O*

SHUSHA: HISTORY, CULTURE AND DEVELOPMENT

The study of the topic that I received for treatment is related to the border region between the East and the West, Mountainous Karabakh, part of the state of Azerbaijan, Shusha. Shusha with its city is located in the center of the most critical area of the Caucasus and as such it is highly exposed to the events and developments of the region.

* Dr., Chairman of Albanian-Azerbaijani Friendship, Science and Culture Society, Tirana, entelatirana@yahoo.com.

Writing about Shusha requires responsibility, courage, knowledge, the first of all it's necessary to know the place where it is located, the past, the history, the place it occupies in this part of it, the role it plays in the developments and historical events of the region and the perspectives it offers.

Shusha and its history are closely related to the history of the South Caucasus region of which it is a part and its co-forming countries. Shusha's history is a story of struggles and efforts to create and preserve intact her identity, national identity and national values.

Shusha is positioned in a strategic place at the intersection of the most important strategic and trade routes that connect the East with the West, in a place among the most ancient in the world, where are located the oldest traces of human existence in BC.

It is enough to mention the fact that its territory has been part of the most successful kingdoms, states and empires for the time and its territory became prey to the politics and decisions of the heads of these political Organisms. At the III-IV centuries, the territory of Shusha faced with important events that would leave a mark on its history, the battles of Alexander the Great and the State of the Albanians

The culture of the city of Shusha is the synthesis and production of its people, creation through which they express their deepest feelings, creation which is dedicated to important events, joys, hope, troubles, solving problems and expectations for its future. Culture is not born on its own but on a tradition, develops and improves on it.

Today, in the 21st century, the city of Shusha has faced and continues to face severe trials from which it emerged successfully. November 8, 2020 marked an important turning point for the city, Shusha in general and the history of Azerbaijan in particular. This date marked the end of a centuries-old dark period and the beginning of a new era, that of development in all aspects of social life in the country, especially in its civilization, to return to the days when it experienced the peak of its development.

VƏFA MAHMUDOVA*

İLK ŞUŞA EKSPEDİSİYASI: S.AŞURBƏYLİNİN TARİXİ HESABATI HAQQINDA

Azərbaycan arxeologiyasının tarixindən məlumdur ki, onun xronologiyası və coğrafiyasında Qarabağdakı arxeoloji axtarışlar mühüm yer tutur. İlk belə məlumatlardan biri 1834-cü ilə aiddir. Belə ki, həmin ildə səyyah və tədqiqatçı Frederik Dübua de Monpere 1831-1834-cü illərdə Krım və Qafqaza səyahət etmiş, bu zaman qarşılaşdığı bütün təəssüratlarını özünün 6 cildlik «Путешествие вокруг Кавказа у черкесов и абхазов, в Колхиде, Грузии, Армении и в Крыму» əsərində əks etdirmişdir

Gəncə, Gəncəçay vadisində, Gədəbəy, Şəmkir, Xanlar və s. bölgələrində Voldemar Belk (1862-1932), Rudolf Virxov

* T.ü.f.d., dos., AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, vafa-mahmudova@mail.ru, ORCID:0009-0007-7826-2122.

(1821-1902), Emil Rösler (....-1907), Fridrix Eduard Şults (1799-1829), Aleksey Arsenyeviç İvanovski (1866-19 34), Mixayloviç Fyodoroviç Fyodorov (1848-1904), sonrakı dövrlərdə İvan İvanoviç Meşşaninov (1883-1967), Aleksandr Aleksandroviç Miller (1875-1935), Tatyana Sergeyevna Passek (1903-1961), Boris Aleksandroviç Latinin (1899-1967), Yevgeniy Aleksandroviç Paxomov (1880-1965), Vasiliy Mixayloviç Sısoyev (1864-1933), Yakob İvanoviç Hummel (1893-1946), Cemil Aleksandroviç Nasifi (1882-....) və başqaları arxeoloji araşdırmalar aparmağa başlayırlar.

Lakin bu şəxslərin heç biri Şuşa şəhərinin özündə heç bir tədqiqat aparmamış, yalnız səthi məlumatlar vermişlər. Eyni zamanda bütün bu ekspedisiya və ezamiyyətlər Şuşanın özündə deyil, ətrafında və ya onun ərazisinə daxil edilən sahələrdə getmişdir və yaxud qısa ekskursiya xarakterli olmuşdur.

İlk dəfə S.Aşurbəylinin Azərbaycan Dövlət Muzeyinin rəsmi göndərişi ilə təşkil edilmiş ekspedisiyasının 41 səhifədən ibarət olan hesabatı haqqında məlumat verən V.Ə.Mahmudova S.Aşurbəylinin “İlk Şuşa ekspedisiyası”nın rəhbəri və müəllifi olduğunu qeyd etmişdir.

Qeyd etməliyik ki, bu, Şuşa şəhərinin özündə ilk dəfə aparılan ekspedisiya olmuşdur. Eyni zamanda, Azərbaycanın rəsmi elmi orqanı tərəfindən göndərilən ilk ekspedisiya idi. Ən önəmlisi isə, bu Şuşa şəhərində tədqiqatlar aparan ilk milli ekspedisiyadır.

1934-cü il sentyabrın 5-dən 5 oktyabr tarixinədək tədqiqatlar aparan ekspedisiya qrupu S.Aşurbəyli (ekspedisiyanın rəhbəri), M.Dilbazi (Dövlət muzeyinin Ədəbiyyat şöbəsinin əməkdaşı) və O.M.İsayevdən (mühəndis-memar) ibarət idi.

Ekspedisiya qazıntı və ya şurf qoymasa da, təyinatı üzrə bütün abidələrin təsnifatını vermiş, təsvir etmiş və imkan olduqca, abidələrlə bağlı etnoqrafik materialları da toplamışdır.

Bir ay davam edən ekspedisiya zamanı Xanqızı sarayı (həmin vaxt pioner düşərgəsi kimi istifadə olunurdu), Yuxarı Gövhər ağa və Aşağı Gövhər ağa məscidləri, Seyidli məscidi, qabağındakı hamam, üzərində 1318-ci il yazılmış su kəməri, Xanın oğlunun evi, Vaqifin qəbirüstü mavzoleyi, köhnə saray darvazaları qeydə alınmış, geniş təsvirləri verilmişdir. Abidələrin həm tarixi haqqında, həm də tikilməsi haqqında məlumatlar da müəlliflər tərəfindən hazırlanmış hesabatda yer almışdır.

Yalnız mütəxəssislərdən ibarət ekspedisiyanın hesabatında yeri gəldikcə, qeydə alınan abidələrin yerləşdiyi ərazinin əhalısı, onların məşğuliyyəti, münasibətləri haqqında da geniş məlumat verilir.

S.Aşurbəylinin Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyinin rəhbərliyinə 1936-cı ildə təqdim etdiyi hesabatdan da görünür ki, Şuşa şəhərində yerləşən abidələrin əsas sahibləri azərbaycanlılar olmuş və onların adı ilə bağlı olmuşdur. Bu hesabat bir daha sübut edir ki, Şuşanın tarixini onun əsas sahibləri, doğmaları sevə-sevə tədqiq edə bilərdilər.

Eynizamanda bu hesabatın hər cümləsində, doğma torpaqlarda olan abidələrin hər daşının, hər cizgisinin təsvirində qayğı hiss olunur. Azərbaycanın qədim və əzəli şəhəri olan Şuşanın əsas sahiblərinin azərbaycanlılar olduğu abidələrin memarlıq və inşaat üslubunda, insanların təsərrüfat və məişət həyatında, adət-ənənələrində aydın şəkildə izlənilir.

Lakin sonradan Şuşa erməni işğalçıları tərəfindən zəbt olunmuş, bu abidələr vandalizmin qurbanı olmuşlar.

8 noyabr 2020-ci ildə Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi və qətiyyətli, igid ordumuzun şücaəti ilə düşmən tapdağından azad olunmuş və uzun çəkən həsrətdən sonra öz əsl sahiblərinə qovuşmuşdur.

İndi azad edilmiş torpaqlarda geniş miqyaslı tikinti-quruculuq və tarixi-incəsənət abidələrinin bərpa işləri aparılır, arxeoloji irsinin yenidən öyrənilməsinə başlanılır. Sevindirici haldır ki, bütün bu tədqiqatlar artıq milli arxeoloq-kadrlar tərəfindən yüksək peşəkarlıqla həyata keçirilir.

Ümidvaram ki, bu ekspedisiyalar Şuşa şəhərinin özündə də aparılar və biz bu qədim diyarımızın dərin qatlarında olan sirlərə də vaqif olarıq.

VAFA MAHMUDOVA*

THE FIRST SHUSA EXPEDITION: ON THE HISTORICAL REPORT OF S.ASHURBEYLI

It is known from the history of Azerbaijani archaeology that archaeological researches in Karabakh occupy an important place in its chronology and geography. One of the first such reports dates back to 1834. So, in the same year, the traveler and researcher Frederic Dubois de Montperreux traveled to the Crimea and the Caucasus in 1831-1834, and he recorded all the impressions he encountered in his 6-volume

* PhD in history, associate professor, leading researcher of the Institute of Archaeology, Ethnography and Anthropology of ANAS, vafa-mahmudova@mail.ru, ORCID:0009-0007-7826-2122.

“Travel around the Caucasus in Circassians and Abkhazians, in Colchis, Georgia, Armenia and Crimea”.

Voldemar Belk (1862-1932), Rudolf Virkhov (1821-1902), Emil Rösler (.....-1907), Friedrich Eduard Schultz (1799-1829), Alexei Arsenievich Ivanovsky (1866-1934), Mikhailovich Fyodorovich Fyodorov in the regions (1848-1904), later Ivan Ivanovich Meshchaninov (1883-1967), Alexander Alexandrovich Miller (1875-1935), Tatyana Sergeyevna Passek (1903-1961), Boris Alexandrovich Latinin (1899-1967), Yevgeny Alexandrovich Pakhomov (1880-1965), Vasiliy Mikhailovich Sysoyev (1864-1933), Jacob Ivanovich Hummel (1893-1946), Cemil Aleksandrovich Nasifi (1882-...) and others began to conduct archaeological research in Ganja, Ganjachay valley, Gedabey, Shamkir, Khanlar, etc.

However, none of these people did any research in the city of Shusha itself, and only provided superficial information. At the same time, all these expeditions and business trips were not in Shusha itself, but around or in the areas included in its territory, or were of a short excursion nature.

It should be noted that this was the first expedition conducted in the city of Shusha itself. At the same time, it was the first expedition sent by the official scientific body of Azerbaijan. The most important thing is that this is the first national expedition to conduct research in the city of Shusha.

From September 5 to October 5, 1934, the research expedition was organized by S. Ashurbeyli (head of the expedition), M. Dilbazi (employee of the Literature

Department of the State Museum) and O. M. Isayev (engineer-architect).

Although the expedition did not excavate or excavate, according to its purpose, it classified and described all the monuments and, if possible, collected ethnographic materials related to the monuments.

During the month-long expedition, Khangizi Palace (used as a pioneer camp at that time), Yukhari Govhar Agha and Ashaghi Govhar Agha Mosques, Seyidli Mosque, the bath in front of it, the aqueduct with the year 1318 written on it, the Khan's son's house, Vagif's mausoleum, the old palace gates were recorded and detailed descriptions were given. Information about the history and construction of the monuments was included in the report prepared by the authors.

In the report of the expedition consisting of specialists only, extensive information is given about the population of the area where the recorded monuments are located, their occupation and relations.

It can be seen from the report submitted by S. Ashurbeyli to the management of the Azerbaijan State History Museum in 1936 that the main owners of the monuments located in the city of Shusha were Azerbaijanis and were associated with their name. This report once again proves that the history of Shusha could be studied with pleasure by its main owners, its natives.

At the same time, care is felt in every sentence of this report, in the description of every stone and every line of the monuments in the native lands. Once again, the fact that Azerbaijanis are the main owners of Shusha, the ancient and

ancient city of Azerbaijan, is clearly visible in the architecture and construction style of the monuments, in the economic and domestic life of the people, and in their traditions.

However, later Shusha was occupied by Armenian invaders, and these monuments were victims of vandalism.

On November 8, 2020, under the leadership of Supreme Commander Ilham Aliyev and the bravery of our courageous army, it was freed from the enemy and after a long time it was reunited with its original owners.

Now, large-scale construction and restoration of historical and artistic monuments are being carried out on the liberated lands, and the archaeological heritage is being re-examined. It is a good thing that all these studies are now carried out with high professionalism by national archaeologists.

I hope that these expeditions will take place in the city of Shusha itself, and we will also learn about the secrets in the deep layers of our ancient land.

**İkinci iclas: Ermənilərin Şuşada törətdiyi soyqırımlar.
Tarixi və mədəni irsə qarşı erməni
vandalizmi**

**The second sitting: Genocide committed by Armenians in
Shusha. Armenian vandalism against
historical and cultural heritage**

1905-1906-CI İLLƏRDƏ ERMƏNİ-MÜSƏLMAN DAVASI DÖVRÜNDƏ ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN SİYASİ VƏZİYYƏTİ

Şuşanın yaranma tarixi barədə müxtəlif fikirlər var. Şəhərin təməli 1752-ci illərin əvəllərində Qarabağ xanı Pənahəli xan Cavanşir tərəfindən qoyulmuşdur. Son elmi tədqiqatlar Şuşanın qədim yaşayış yeri olduğunu sübut edir. Pənahəli xan isə hərbi əhəmiyyəti olan bu yaşayış məntəqəsinin ətrafında müdafiə divarları çəkdirmiş və oranı abadlaşdırmışdır.

Qarabağı qızıl bir taca bənzətsək, Şuşa onun böyük brilyant qaşdır desək səhv etmərik. Bu dağlar gözəli Azərbaycanın konservatoriyası, musiqi mədəniyyətimizin ocağı olmuşdur. Şuşa həm də qədim memarlıq-arxitektura abidələri ilə məşhurdur. Ustad memarların əlləri ilə burada yaradılmış sənət nümunələri xalqımıza qədim mədəniyyətdən xəbər verir. Şuşada hər kvadrat kilometrə 327 tarixi abidə düşür. Şuşa şəhəri qoruq zonasına: 549 qədim bina, ümumi uzunluğu 1203 metr olan daş döşənmiş küçələr, 18 məhəllə bulağı, 15 məscid, 6 karvansara, 3 türbə, 2 mədrəsə, 2 kilsə qala divarları və bürcləri, sovet dövründə yaradılmış 21 tarixi abidə daxildir.

Elmi araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, XIX əsrdə Şuşada 95 şair, 22 musiqişünas, 38 xanəndə, 100 nüsxəbənd, 19 xəttat, 16 nəqqaş, 18 memar, 5 astranom, 16 həkim, 42 müəlim olmuşdur.

* T.ü.f.d., dos., AMEA Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın sovet dövrü tarixi" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, email: tofighasanov48@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0251-4326.

Çar Rusiyası I Pyotrun göstərişlərini əsas tutaraq Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisinə qarşı ermənilərdən istifadə edirdilər. Ruslar erməniləri silahlandırır, onları türk-müsəlmanlara hücum etməyə təhrik edirdilər. Nəticədə 1905-ci ildən Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı vəhşiliklərə başlanılmışdı. Ermənilər türk-müsəlman əhalisi yaşayan 158 kəndi dağıdıb 1000-lə müsəlman əhalini qətlə yetirdilər.

Erməni quldurları və terrorçuları tərəfindən 500 cinayət törədilmişdir.

1905-ci il fevral ayının 2-3-də ermənilərin məqsədli surətdə bir neçə nəfər türk-müsəlmanı öldürülməsi kütləvi qırğınlara təkan oldu.

1905-ci ildə erməni və türk-müsəlmanlar arasında gərgin döyüşlər Yelizavetpol quberniyasının Şuşa və Gəncə şəhərlərində olmuşdur. Şuşa və Gəncə erməniləri Qarabağ, Tiflis, İrəvan və Bakı ermənilərindən kömək aldılar. 1905-ci il avqust ayının 16-da erməni silahlı dəstələri üç istiqamətdə Şuşaya hücum keçdilər. Birinci dəstə Yuxarı Xəlfəli, ikinci dəstə Meydan, üçüncü dəstə Köçərli məhəlləsinə hücum etdilər. Şuşanın türk-müsəlman əhalisi daha mütəşəkkil hərəkət edib erməniləri Şuşadan qovub çıxartdılar.

1905-ci ilin payızında erməni silahlı dəstələri Cavanşir qəzasının Tərtər dərəsində yerləşən bütün türk-müsəlman kəndlərini dağıdıb Umudlu kəndinin yüzlərlə sakinini vəhşicəsinə qırdılar. Xaçın dərəsini keçərək Sirxavənd kəndinə hücum etdilər.

Erməni daşnaklarının hücumlarının qarşısının alınmasında Əhməd bəy Ağa oğlunun təşkil etdiyi “Difai” (“Müdafiə”) təşkilatının üzvləri böyük rol oynamışlar.

Qafqaz canişini Vorontsov Daşkovun Şuşa şəhərinə gəlməsi ilə şəhərdə sülh elan olundu. 1905-ci il sentyabrın ayının 14-də Şuşada sülh elan olundu. 1905-ci ilin noyabrında hər iki tərəfin razılığı ilə sülh bağlansa da, ermənilər yenə də sakit dayanmırdılar. Ermənilər Malıbəyli, Kosalar, Qaybalı, Sisyan və Şuşanın başqa kəndlərində türk-müsəlmanlardan öz layiqli cəzalarını aldılar.

Cənubi Azərbaycandan gəlmiş dəstə ermənilərin silahlı dəstələrinin cəmləşdiyi Aranzamin və Pircamal kəndlərinə hücum edib, 213 nəfər erməni qulduru öldürüldü. Qalanlar qaçıb meşədə gizləndi.

1906-cı ildə erməni daşnakları 1905-ci il məğlubiyyətinin əvəzini çıxmaq üçün hazırlıq işləri apardılar. Ermənilərin 11 topu vardı: 5-i ruslara, 6-sı ermənilərə aid idi. Onlar 7 min nəfər səfərbər etməklə hərbi silahlıların sayını 10 minə çatdırdılar.

1906-cı il 12 iyulda günorta vaxtı erməni quldurları müsəlmanlara qarşı müharibəyə başladılar, Köçəri məhəlləsində bir neçə boş evi yandırdılar.

”Difai” partiyasının “Qarabağ birlik məclisi” şöbəsinin sədri Kərim bəy Mehmandarov seçildi. Kərim bəyin rəhbərliyi altında 400 nəfərlik döyüşçü drujinası yaradıldı.

Gecə düşən kimi Sultan bəy və İbrahim bəyin dəstələri sənərlərə bölüşərək vuruşmağa başladılar. Müsəlmanların 1 topu vardı, sənətkar düzəltmişdi. O atılarkən elə bərk gurultu qoparırdı ki, düşmən lərzəyə düşürdü.

1906-cı il iyulun 12-16-da baş verən erməni - müsəlman davasında müsəlmanlar tərəfindən 18 nəfər şəhid olmuş, 21 nəfər yaralanmışdı. Birləşmiş erməni və rus qoşunlarından isə 700 nəfərdən çoxu ölmüş, 287 nəfər yaralanmışdı. 1906-cı il iyulun 21-

də rus generalı başda olmaqla erməni keşişləri əllərində bayraq barışıq üçün müsəlmanların yanına gəldilər. Barışıq oldu.

General Qolaşapov Tiflisdə bazar günü noyabr ayının 1-də hamamdan çıxıb faytona oturarkən “Difai” təşkilatının üzvü Ağdam bölgəsinin Gülablı kənd sakini Hüsnu adlı bir nəfər tərəfindən iki dəfə atəş açılaraq ağır yaralanmış və bir neçə gün sonra ölmüşdü.

TOFIG HASANOV*

**THE POLITICAL SITUATION OF THE CITY OF
SHUSHA DURING THE ARMENIAN-MUSLIM WAR
IN 1905-1906**

Abstracts of the report entitled “Political situation of the city of Shusha during the period of the Armenian-Muslim conflict in 1905-1906” submitted to the international scientific conference to be held on December 5-6, 2022 in the context of the World Cultural Center “Shusha-270”

There are different opinions about the date of erection of Shusha. It has been shown that the foundation of Shusha was laid by Karabakh Khan Panahali Khan Javanshir in the early 1750s. Recent scientific studies prove that Shusha is an ancient place of residence. Panahali Khan built defensive walls around this military settlement and constructed it.

*PhD in history, associate professor leading researcher of the department “History of the Soviet period of Azerbaijan”, ANAS A.A.Bakikhanov Institute of History, email: tofighasanov48@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0251-4326.

If we compare Karabakh to a golden crown and say that Shusha is its big diamond setting, we will not be wrong. This beautiful mountainous area has been the conservatory of Azerbaijan, the center of our musical culture. Shusha is also famous for its ancient architectural monuments. The examples of art created here by the hands of master architects are the evidence of our people's ancient culture. There are 327 historical monuments per square kilometer in Shusha. Shusha city reserve zone includes: 549 ancient buildings, cobbled streets with a total length of 1203 m, 18 quarter (block) springs, 15 mosques, 6 caravansaries, 3 sepulchers, 2 madrasas, 2 churches, fortress walls and towers, 21 historical monuments created during the Soviet era.

As a result of scientific research, it was found that in the 19th century there were 95 poets, 22 musicologists, 38 singers, 100 copyists, 19 calligraphers, 16 artists- specialists on ornamentation, 18 architects, 5 astronomers, 16 doctors and 42 teachers in Shusha.

In 1724, the Russian tsar Peter the Great in his "Top secret" will wrote: "For Russia's world domination, Istanbul should be its capital. Tsarist Russia used Armenians against the Turkish-Muslim population of the South Caucasus based on the instructions of Peter I. Russians armed the Armenians and incited them to attack the Turkish-Muslims. As a result, from 1905 they started atrocities against the Turkish-Muslim population of Azerbaijan. The Armenians destroyed 158 villages inhabited by the Turkish-Muslim population and killed 1000s of the people. The Armenian bandits and terrorists have committed 500 crimes.

On February 2-3, 1905, Armenians purposefully killed several Turkish-Muslims one after the other, which became the impetus for mass massacres.

In 1905, fierce battles took place between Armenians and Turkish-Muslims in Shusha and Ganja cities of Elizavetpol guberniya. Armenians of Shusha and Ganja received help from the Armenians of Karabakh, Tiflis, Iravan and Baku. On August 16, 1905, Armenian armed groups attacked Shusha from three directions. The first group attacked Yukhari Khalfali, the second group – the Meydan, and third group – the Kocherli quarter. The Turkish-Muslim population of Shusha acted more organized and drove the Armenians out of Shusha.

In the autumn of 1905, Armenian armed groups destroyed all the Turkish Muslim villages located in the Tartar valley of Javanshir uyezd and brutally slaughtered hundreds of residents of Umudlu village. Crossing the Khachin valley, they attacked the village of Sirkhavand. The members of the “Difai” (“Defense”) organized by Ahmed bey Agha oglu played a major role in preventing the attacks of the Armenian Dashnaks against the Turkic-speaking population of Karabakh.

On September 14, 1905, peace was declared in the city when Voronsov Dashkov, the governor-general of the Caucasus arrived in Shusha. Although peace was concluded in November 1905 with the consent of both sides, the Armenians still did not pacify. In Malibeyli, Kosalar, Gaibali, Sisyan and other villages of Shusha, Turkic-Muslims gave a decent punishment to Armenians.

The armed units from South Azerbaijan attacked the villages of Aranzamin and Pirjamal, where the armed bands of Armenians were concentrated and destroyed them. 213

Armenian robbers were killed. The rest ran away and hid in the forest.

In 1906, the Armenian Dashnaks were preparing to take revenge for the defeat of 1905. Armenians mobilized 7 thousand Armenians and placed them in Shusha. Armenians had 11 cannons. 5 of them belonged to Russians, 6 to Armenians. The number of Armenian armed forces reached 10.000.

On July 12, 1906, at noon, Armenian bandits attacked Muslims. Armenians burned several empty houses in Kocherli mehelle. Kerim bey Mehmandarov was elected as the chairman of the department “Karabakh Unity Assembly” of “Difai” party. Under the leadership of Kerim bey, a squad of 400 warriors was formed.

As soon as night fell, groups of Sultan bey and Ibrahim bey divided into trenches and started fighting. Armenians and Russians had 11 cannons, but Muslims had only 1 cannon, which was hand-made by a master. When the cannon fired, the enemy shuddered with horror from the thunder of the guns.

18 people were martyred and 21 people were injured from the Muslims in the Armenian-Muslim fight that took place on July 12-16, 1906. More than 700 people were killed and 287 people were injured from the joined Armenian and Russian troops. On July 21, 1906, Armenian priests led by a Russian general came to the Muslims with a white flag in their hands for reconciliation. It was concluded a truce. On Sunday, November 1, General Golashchapov was shot twice by a person named Husu, a resident of Gulabli village, Agdam region, a member of the “Difai” organization, while leaving the bath-house in Tiflis and sitting on a carriage, and a few days later died.

**ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN XEYRİYYƏ YÖNÜMLÜ
ABİDƏLƏRİNƏ QARŞI ERMƏNİ VANDALİZMİ**

Ölkəmizdə 270 illiyi bu il qeyd olunan Şuşa Azərbaycanın gənc şəhərlərindəndir. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan dövləti - Qarabağ xanlığının yaradıcısı Pənah xan (1748-1763), həm də bu xanlığın hərbi-siyasi mərkəzi kimi 1752-ci ildə Şuşanın təməlini də qoymuşdur. Bu şəhər-qala öz yaradıcısının adı ilə bəzən də Pənahabad adlanırdı.

Qısa zaman kəsiyində Şuşa nəinki Azərbaycanın, hətta Qafqazın mədəniyyət beşiklərindən birinə çevrilmişdir. Şuşada istedadlı şairlər, yazıçılar, alimlər, müəllimlər, sənətkarlar, hərbiçilər, ictimai-siyasi xadimlər yetişmişdir. Şuşa Azərbaycan poeziyasına M.P.Vaqif, M.M.Nəvvab, şairə və metsanat Xurşidbanu Natəvan kimi şəxsləri bəxş etmişdir. Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski, xeyriyyəçiliyi ilə tanınmış Əbdülbaqi (Bülbülcan), Bülbül kimi məşhur müğənnilər, Sadıqcan, Üzeyir Hacıbəyov kimi korifey musiqiçilər, Ə.Ağayev, Y.V.Çəmən-zəminli, F.Köçərli, Ə.Mehmandarov, Ə.Haqqverdiyev, F.Ağazadə kimi bir çox tanınmış azərbaycanlı xadimlər ilk addımlarını bu şəhərdə atmışlar.

Şuşa abidələr şəhəridir. Pənah xan və varisləri tərəfindən burada müdafiə və sosial-xeyriyyə yönümlü müxtəlif tikililər inşa edilmişdir.

* T.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Azərbaycan taixi” kafedrasının əməkdaşı, Zakir.Kerimov.1955@mail.ru, _ORCID: 0000-00016396-6548.

Mirzə Camal Cavanşir Qarabağının “Qarabağ tarixi” əsərində Pənah xanın Qarabağda Bayat, Şahbulağı qalalarını, Şuşa qalasının divarını, İbrahim xanın (1763-1806) Şuşada böyük camaat məscidi tikdirdiyini (1768-1769), qızı Gövhər ağanın onu təmir etdirdiyini qeyd edir. Şuşa qalasının divarı, Əsgəran qalası (1788 -1789), Xəzinə dərəsindəki imarət, Xan bağı, Ağdam bağının hasarı və burada Pənah xanın övladlarının qəbirləri üzərində tikilmiş günbəzlər də İbrahim xanın dövrünə aiddir.

M.M.Xəzaninin “Kitabi-tarixi Qarabağ” əsəri Qarabağ xanlarının inşa etdikləri imarətlər və ehsan xarakterli müəssisələrdən, Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlunun “Pənah xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri “əsəri isə Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın saldırdığı ehsan bağı və ehsan buxanasından bəhs edir.

Həsən Əli İxfə Əlizadənin “Şuşanın tarixi” əsərində şəhərin xeyriyyə yönümlü abidələri haqqında məlumatları dəyərlidir. O, Şuşada Yuxarı Gövhər ağa (Cümə) və Aşağı Gövhər ağa məscidləri, iki mədrəsə və onlara məxsus olan vəqf mülkləri – şəhərdə on bir dükən və Cavanşir mahalında torpaqlar və üzüm bağları barədə məlumat verir. Məscidlərin divarları üzərindəki kitabələr vəqf gəlirlərinin xərclənməsi barədə təsəvvür yaradır: Məhərrəmlik və Ramazan günlərində ehtiyacı olanlara pul, Qurban bayramında qurbanlıq qoyun əti paylanır, Ramazan ayında məscidlərdə otuz gün 20 nəfər Quran oxuyanın haqqı ödənilir, məscidlərə kitablar alınır.

Erməni işğalı dövründə Qarabağda bütün maddi-mənəvi abidələrimiz olduğu kimi, xeyriyyə yönümlü abidələrimiz də yerlə-yeksan edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev dəfələrlə beynəlxalq səviyyələrdə Ermənistanın Azərbaycanın tarixi-mədəni irsinə qarşı vandalizm siyasətinə toxun-

muş, beynəlxalq təşkilatlardan bu vəhşi hərəkətlərə görə ölcü götürməyin vacibliyini vurğulamışdır. O, 24 sentyabr 2021-ci ildə BMT Baş Assambleyasının 76-cı sessiyasında çıxışında bildirmişdir ki, təqribən 30 illik işğal ərzində Ermənistan qəsdən bütün şəhər və kəndləri dağıtmış, bütün mədəni və dini abidələri yerlə-yeksan etmiş, onları urbisid və kultursid-mədəniyyətə qarşı genosid nümunələrinə çevirmişdir. Azərbaycanın 9 şəhərini, yüzlərlə kəndini Ermənistan yer üzündən silib. Bu ərazilərdə azərbaycanlıların tarixi izləri yox edilib. Şuşa şəhəri daxil ermənilər işğal altındakı yaşayış məntəqələrində 67 məscidən 65-ni məhv ediblər, donuz və inək tövləsi kimi istifadə olunub. Şuşa rayonu ərazisində Azərbaycan dövləti tərəfindən qorunan 248 tarixi abidə mövcud olmuşdur. 1992-ci il mayın 8-də Şuşanın işğalından sonra onların çoxu erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılmışdır.

Ağdam məscidində, Qubadlıda Məmər məscidində, Füzulidəki Alxanlı kənd məscidində donuz saxlamışlar.

Ermənistanın işğal etdikləri ərazilərdə qalmış 403 abidədən hamısı (67-si məscid, 144-ü məbəd, 192-si ziyarətgah, 900-ü qəbiristanlıq idi) bu və ya digər dərəcədə ziyan görmüşdür.

Beynəlxalq aləmin ermənilərin xalqımıza qarşı genosid siyasətinə və onun tarixi-mədəni irsinə yönəlmiş vandalizm fəaliyyətinə biganə qalması onların yeni cinayətlər törətməsinə şərait yaradır.

Bu gün Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlara məxsus ibadət ocaqları mövcuddur. Bakı şəhərinin mərkəzində erməni kilsəsi qorunur. Şəhərdə 3 pravoslav, 1 katolik kilsəsi, 2 sinaqoq fəaliyyət göstərir.

Bu faktlar ölkəmizin multikultural ölkə olduğunu, xalqımızın isə yüksək mənəvi dəyərlərə malik olduğunu nümayiş etdirir.

**VANDALISM AGAINST THE RELIGIOUS AND
CHARITABLE MONUMENTS OF SHUSHA**

Shusha, whose 270th anniversary is celebrated in our country this year, is one of the young cities of Azerbaijan. Panah Khan (1748-1763), the founder of the Azerbaijan state - Karabakh Khanate, founded Shusha in 1752 as the military-political center of this Khanate in the mid - 18th century. This city-fortress was sometimes called Panahabad after the name of its creator.

In a short period of time, Shusha has become one of the cultural cradles not only of Azerbaijan, but also of the Caucasus. Talented poets, writers, scientists, teachers, artists, soldiers, social and political figures have grown up in Shusha. Shusha endowed to Azerbaijani poetry with people like M.P.Vagif, M.M.Navvab, a poetess and philanthropist Khurshidbanu Natavan. Well-known singers such as Haji Husu, Mashadi Isi, Seyid Shushinski, Khan Shushinski, known for his philanthropy Abdulbagi (Bulbuljan), Bulbul, famous musicians such as Sadiqjan, Uzeyir Hajibeyov, prominent Azerbaijani figures such as A.Agayev, Y.V.Chamanzaminli, F.Kocherli, A.Mehmandarov, A.Hagverdiyev and F.Agazadeh took their first steps in this city.

Shusha is a city of monuments. Various defense and social-charitable buildings were erected here by Panah Khan and his successors.

* PhD in history, associate professor, ASPU, Department of History of Azerbaijan, zakir.kerimov.1955@mail.ru, ORCID: 0000-00016396-6548.

In his book “History of Karabakh” Mirza Jamal Javanshir Garabaghi mentions that Panah Khan built Bayat and Shahbulagi fortresses in Karabakh, the wall of Shusha fortress, Ibrahim Khan (1763-1806) built a large congregational mosque in Shusha (1768/1769), and his daughter Govhar Agha repaired it. The wall of the Shusha fortress, the Askaran fortress (1788-1789), the mansion in the Khazina valley, the Khan garden, the fence of the Aghdam garden, and the domes built here over the graves of Panah Khan’s children also belong to Ibrahim Khan.

M. M. Khazani's book “Kitabi-tarixi Qarabağ” is about the mansions built by the Karabakh khans charity institutions, and “The Powers of Panah Khan and Ibrahim Khan in Karabakh and the Events of that Time” by Rzagulu Bey Mirza Jamal oglu is about the charity garden and charity ice house built by the Karabakh Khan Mehdiqulu Khan.

“History of Shusha” by Hasan Ali Ikhfa Alizadeh contains valuable information about the charity-oriented monuments of the city. He mentions the Yukhari (Upper) Govhar Agha (Friday) and Ashagi (Lower) Govhar Agha mosques in Shusha, two madrasas and their waqf properties - eleven shops in the city, lands and vineyards in Javanshir mahal. The inscriptions on the mosques’ walls give an idea of the spending of the waqf income: money was distributed to the needy during Muharram and Ramadan, sacrificial mutton was distributed during Eid al-Adha, 20 people were paid for reading the Koran in mosques for thirty days in Ramadan, and books were bought for mosques.

During the Armenian occupation, all our material and moral monuments in Karabakh, as well as our charitable – oriented monuments, were destroyed. The President of the Republic of Azerbaijan, I.Aliyev, repeatedly touched on Armenia’s policy of

vandalism against the historical and cultural heritage of Azerbaijan at the international level, and emphasized the importance of international organizations to take action against these barbaric acts. In his speech at the 76th session of the UN General Assembly on September 24, 2021, he stated that during the approximately 30-year occupation, Armenia deliberately destroyed all cities and villages, all cultural and religious monuments, and turned them into examples of genocide called them urbicide and culturicide-against culture,. 9 cities and hundreds of villages of Azerbaijan were wiped out by Armenia. Historical traces of Azerbaijanis have disappeared in these areas. Armenians destroyed 65 out of 67 mosques in the occupied settlements, including the city of Shusha, and they were used as pig and cow sheds. There were 248 historical monuments protected by the state of Azerbaijan in Shusha district. After the occupation of Shusha on May 8, 1992, most of them were destroyed by the Armenian invaders.

Pigs were kept in Agdam mosque, Mamar mosque in Gubadly and Alkhanly village mosque in Fuzuli.

All 403 monuments (67 mosques, 144 temples, 192 sanctuaries and 900 cemeteries) in the territories occupied by Armenia were damaged to one degree or another.

The indifference of the international world to the genocidal policy of Armenians against our people and vandalism aimed at its historical and cultural heritage creates conditions for them to commit new crimes.

Today, there are places of worship belonging to all the peoples living in Azerbaijan. There is an Armenian church in the center of Baku. There are 3 Orthodox and 1 Catholic churches in the city.

These facts demonstrate that our country is a multicultural country, and our people have high moral values.

NİGAR CAMALOVA*

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI HƏYATA KEÇİRDİYİ SOYQIRIM: ŞUŞA ŞƏHƏRİ ÜZRƏ

Soyqırımı məsələsi Türk dünyasının ümumi və lokal problemlərindən biri kimi bu gün də Ermənistan Respublikasının Türkiyə və Azərbaycana qarşı düşmənçilik münasibətini saxlaması fonunda öz aktuallığı ilə seçilən mövzulardan biridir.

Nəticələrinin regional münaqişələrə gətirib çıxardığı soyqırımı və etnik təmizləmə siyasəti Ermənistan Respublikası tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı yönəlmiş və yerli əhalinin məhv edilməsi ilə əraziyə və dövlətə sahib olmaq məqsədini güdən bir tezis idi. Bu tezisi həyata keçirmək üçün Ermənistan hökuməti qısa zamanda erməni əhalisinin say nisbətinin çoxluğunu təmin etmək məqsədilə yerli müsəlman-türk əhalisini sıxışdırmağa, siyasi və hərbi vasitələrlə onları qovmağa və məhv etməyə yönələn siyasət yeritməyə qərar verdi. İrəvan və Eçmiədzindən başqa Azərbaycanın digər ərazilərinə (Naxçıvan, Qarabağ, Zəngəzur) iddialarını təmin etmək üçün məqsədyönlü şəkildə qırğınlar və etnik təmizləmə həyata keçirməklə əldə etdiyi ərazilərdə möhkəmlənmək və dövlətin ərazisini genişləndirmək er-

*AMEA Tarix İnstitutunun “Ümumi tarix” şöbəsinin elmi işçisi, n.abushova@gmail.com, ORCID:0000-0001-8764-7816.

məni hakimiyyəti üçün siyasi əhəmiyyət kəsb edirdi. Qırğınlar törədən erməni dəstələri Ermənistan hökumətinin aparıcı partiyası sayılan Daşnaksütyun tərəfindən dəstəklənirdi. Osmanlı ilə Ermənistan arasında bağlanan 4 iyun (1918) Batum müqaviləsinin 11-ci maddəsində Ermənistan Respublikasının Bakıdakı erməni hərbi qüvvələrini geri çəkməli olduğu tələb edilirdi. Britaniya Xarici İşlər İdarəsi qeyd edirdi ki, Bakıdakı ermənilər bolşeviklərlə birləşərək Erməni Milli Şurasındakı gizli Daşnaksütyun cəmiyyətinin mövqeyini möhkəmləndirirdilər. Onlar Ermənistanda öz müstəqilliklərini qorumaq üçün Rusiyanın Azərbaycana olan iddialarını dəstəkləyirdilər və Rus Milli Şurası ilə əlbir idilər. Bu fakt ermənilərin iddia etdikləri ərazini daha asan mənimsəmək üçün Azərbaycanı bütünlüklə ələ keçirmək planlarının olmasını da ortaya çıxarır.

Soyqırımı və etnik təmizləmə siyasəti müxtəlif üsullarla həyata keçirilirdi. Ermənistan ərazisində soyqırımdan sonra müttəfiq dövlətlərin, Azərbaycan hökumətinin söyləri nəticəsində yaşayan az sayda azərbaycanlıları da çıxıb getməyə məcbur etmək üçün süni şəkildə aclıq, qıtlıq yaradır, onların torpaqlarını bəhanələrlə mənimsəyirdilər.

Ermənilər həmçinin müsəlmanları qorxudaraq öz yerlərini tərk etməyə sövq edirdilər. S.Uimsin dediyi kimi “müdafiəsiz kəndlər əvvəlcə bombalanır, sonra zəbt edilir, qaçıb gedə bilməyən sakinlər vəhşiliklə öldürülür, kənd talan edilir və sonra da yandırılırdı.”

Erməni hakimiyyətinin qeyri-qanuni, beynəlxalq hüququn prinsiplərinə zidd soyqırımı və etnik təmizləmə siyasəti Azərbaycan hökumətinin narazılığına səbəb olmaqla yanaşı, Ermənistan dövlətinin özünü də qonşu dövlətlərlə müharibə və münas

qişə vəziyyətində saxlayırdı. Bu isə Cənubi Qafqaz regionunun beynəlxalq təhlükəsizliyini təhdid edir, xarici işğalçılara qarşı müqavimətini zəiflədirdi. 1919-cu il iyunun 16-da Tiflisdə Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri arasında imzalanan müqavilənin şərtlərinə görə tərəflər dövlət sərhədlərinə hücum olacağı təqdirdə bütün hərbi qüvvələrini birləşdirməli idilər. Ermənistan bu vacib sazişə qoşulmadı.

Soyqırımı və etnik təmizləmə siyasəti əhalinin say tərkibinin dəyişməsinə təsir etdi. İngilis, türk və səhih erməni mənbələrindəki statistikaların təhlili göstərir ki, 1914-1919-cu illər arasında təkcə İrəvan quberniyasında on minlərlə müsəlman etnik təmizləməyə məruz qalmışdır. 1919-cu ildə Ermənistan Respublikasında yaşayan 723827 ermənidən 450000 nəfəri yerli deyil, kənardan (Osmanlı imperiyası, Şimalı Qafqaz və digər ərazilər) qaçqın kimi ölkəyə gələnlərdir. Deməli, Ermənistan Respublikasında 1919-cu ildə 273827 yerli erməni yaşayırdı.

Beləliklə, Ermənistan Respublikası 1918-1920-ci illərdə öz ərazisini Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına genişləndirmək məqsədilə Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı və etnik təmizləmə siyasətini həyata keçirmişdir. Bunun üçün ermənilər terror, dinc əhaliyə qarşı silahlı hücum, iqtisadi sıxışdırma, hədə-qorxu kimi üsullardan istifadə edərək azərbaycanlıları öz tarixi torpaqlarını tərk etməyə məcbur etmişdilər. Nəticədə, yerli azərbaycanlı əhalinin sayı kəskin azaldı, İrəvan və ətraf bölgələr erməni hakimiyyətinin tam nəzarətinə keçdi, bu gün regionda sülhə və təhlükəsizliyə təhdid olan Ermənistanın düşmənçilik siyasətinin əsası qoyuldu.

**GENOCIDE CARRIED OUT BY ARMENIA
AGAINST AZERBAIJANIS**

Genocide is one of the general and local problems of the Turkic world, and today it is one of the topics that stand out for its relevance against the background of the hostile attitude of the Republic of Armenia towards Turkey and Azerbaijan.

The policy of genocide and ethnic cleansing, the results of which led to regional conflicts, was a thesis directed by the Republic of Armenia against the people of Azerbaijan and aimed at possessing the territory and the state by extermination of local population. In order to carry out this thesis, the Armenian government decided to implement a policy aimed at suppressing the local Muslim-Turkish population, expelling and destroying them by political and military means in order to ensure the majority of the Armenian population. It was political importance for the Armenian authorities to strengthen in the territories it has acquired and expand the territory of the state by purposefully carrying out massacres and ethnic cleansing in order to secure their claims to other territories of Azerbaijan (Nakhchivan, Karabakh, Zangezur) apart from Erivan and Etchmiadzin. The Armenian gangs that committed massacres were supported by Dashnaksutyun, which is considered the leading party of the Armenian government. Article 11 of the

* A researcher at ANAS, A.A.Bakikhanov Institute of History, n.abushova@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8764-7816.

Treaty of Batumi signed between the Ottoman Empire and Armenia on June 4 (1918) required the Republic of Armenia to withdraw the Armenian military forces from Baku. The British Foreign Office noted that the Armenians in Baku united with the Bolsheviks and strengthened the position of the secret society of Dashnaktsutyun in the Armenian National Council. In order to protect their independence in Armenia, they supported Russia's claims to Azerbaijan and colluded with the Russian National Council. This fact also reveals the existence of plans to take over Azerbaijan entirely in order to assimilate the territory they claim by the Armenians more easily.

The policy of genocide and ethnic cleansing was carried out in different ways. As a result of the efforts of the allied countries and the government of Azerbaijan after the genocide, the few Azerbaijanis living in the territory of Armenia were artificially created hunger and famine in order to force them to leave, and their lands were appropriated under pretexts.

Armenians also intimidated Muslims into leaving their places. As S.Wims said, "undefended villages were first bombed, and then occupied, residents who could not escape were brutally killed, the village was looted and then burned."

The illegal genocide and ethnic cleansing policy of the Armenian authorities, contrary to the principles of international law, not only caused dissatisfaction of the Azerbaijani government, but also kept the Armenian state itself in a situation of war and conflict with the neighboring states. This threatens the international security of the South Caucasus region and weakens its resistance against foreign invaders. According to the

terms of the agreement signed between the governments of Azerbaijan and Georgia in Tiflis on June 16, 1919, the parties had to unite all their military forces in case of an attack on the state borders. Armenia did not join this important agreement.

The policy of genocide and ethnic cleansing affected the change in the number of the population. An analysis of statistics in English, Turkish and authentic Armenian sources shows that between 1914 and 1919, more than Muslims only were subjected to ethnic cleansing in the Erivan region. Also, 450,000 out of 723,827 Armenians were not natives, but came to the country as refugees. So, 273.827 local Armenians lived in the Republic of Armenia in 1919.

Thus, in 1918-1920, the Armenian government committed a policy of genocide and ethnic cleansing against the Azerbaijani people in order to seize Azerbaijan and enlarge its territory at the expense of historical Turkish lands. For this, the Armenians used methods of terror, armed attacks against the civilian population, economic oppression, and threats to force the population to leave. As a result, the number of local Azerbaijani population decreased sharply, Erivan and Western Zangezur region fell into the hands of the Armenian authorities, and the foundation Armenia's hostile policy, which is a threat to peace and security in the region today, was laid.

ŞUŞA KİTABXANALARI VƏ ERMƏNİ VANDALİZMİ

*Kitabxana xalq, millət üçün,
cəmiyyət üçün müqəddəs bir yer,
mənəviyyət, bilik, zəka mənbəyidir.*

**Heydər Əliyev
Ümummilli lider**

Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Öz təbii gözəlliyi, saf iqlimi və ab-havasıyla əvəzsiz bir yerdir. Qarabağın incisi olan Şuşamız yurdumuzun gəlin kimi bəzəkli, gözəl, dilbər məskənidir. Dövrünün səyyahları, ziyalıları XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Şuşanı “Kiçik Paris”, “Qafqazın sənət məbədi”, “Azərbaycan musiqisinin beşiyi” və “Zaqafqaziyanın konservatoriyası” adlandırmışdır.

Çox təəssüflər olsun ki, belə gözəl, əsrarəngiz torpaqlar mənfur qonşularımızın daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycanın incisi Şuşamız erməni qəsbkarlarının hərbi təcavüzü nəticəsində 1992-ci il may ayının 8-də işğal olunmuşdur. Qədim tarixə malik Azərbaycanımızın əzəli və əbədi düşməni olan ermənilərin acgözlüyü, riyakarlığı torpaqlarımıza hər zaman faciələr gətirmişdir. Erməni vandalları torpaqlarımızı işğal etməklə qalmamış, mədəniyyətimizi, incəsənət abidələrimizi, milli-mədəni sərvətlərimizi, tarixi abidələrimizi, kitabxanalarımızı məhv etmişdir.

* AMEA-nın Şəki Regional Elmi Mərkəzinin baş mütəxəssisi, eltachemidov@mail.ru, ORCID:0000-0002-6012-0114.

Ermənilərin Qarabağı işğal etməsi nəticəsində tamamilə məhv edilmiş sahələrdən biri də, milli-mənəvi dəyərlərimizin ayrılmaz tərkib hissəsi, milyon nüsxələrlə kitab külliyyatları olan Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemləri olmuşdur. Kitabxanalar əsasən əhalinin savadsızlığının ləğvinə və maariflənməsinə xidmət edirdi. Soy-kökünü, öz tarixini həyat həqiqətlərinin bəşər övladı tərəfindən mənimsəmə vasitəsi olduğunu dərk edən mən-fur düşməni öz xislətini, vandalizmini tarixin, mədəniyyətin, ədə-biyyatın əks olunduğu kitab xəzinələrini məhv etməklə başla-mışdır.

Şuşada ilk kitabxana 1897-ci ilin fevral ayında açılmışdır. Əsası Mir Mövsüm Nəvvab tərəfindən qoyulan kitabxana-qi-raətxana isə əsasən şəhər ziyalılarına xidmət etmişdir. Kitab-xanaların yaradılmasında və kitab nüsxələri ilə zənginləşməsində X.Natəvanın oğlu Mehdi Qulu xanın, K.Mehmandarovun da xidmətləri olmuşdur.

Bələliklə, Şuşa MKS 1977-ci ilin may ayında yaradılmışdır. Şuşa MKS-i ilk yaradılanda 1 Mərkəzi Kitabxana, 1 şəhər kitab-xanası, 17 kənd kitabxanasını əhatə etmiş və kitabxana fondu-nun ümumi həcmi 200 min nüsxə, oxucuların ümumi sayı isə 10 min nəfərdən çox olmuşdur.

1992-ci ilin may ayının 8-də erməni təcavüzkarlarının Şuşanı talan etməsi nəticəsində Şuşa Rayon MKS-i tamamilə məhv edilmişdir. İşğal zamanı rayon ərazisindəki 32 kitabxana və bu kitabxanalarda saxlanılan qədim əlyazma kitabları, qi-ymətli nəşrlər o cümlədən, 200 min nüsxədən artıq kitab yandı-rılmışdır. Azərbaycana kitabxanaların dağıdılması nəticəsində 1 milyon 106 min manat həcmində ziyan vurulmuşdur. Erməni

vandalları yalnız MKS-ləri deyil, məktəb, texnikum, ictimai binaların tərkibində yerləşən kitabxanaları da məhv etmişlər.

30 ilə yaxın bir zamanda Ermənistanın əsərdə saxladığı əbədi və əzəli Azərbaycan torpaqlarında kitabxanaların bərpası, Qarabağın tarixi, elmi, təhsili, mədəniyyəti, yerli əhaliyə və tarixi abidələrimizə qarşı törədilmiş erməni vəhşilikləri haqqında məlumatların Qarabağ həqiqətlərinin həm ölkə daxilində, həm də dünya ictimaiyyətinə çatdırılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bunu da qeyd etmək ki, Ermənistanın Azərbaycana silahlı təcavüzü nəticəsində təkcə Şuşa kitabxanalarına deyil, işğalda olan ərazilərə də, cəbhəyanı rayonların kitabxanalarına da ciddi maddi ziyan vurulmuşdur.

Zəfər ilə başa çatmış 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Qarabağımız, Şuşamız işğaldan azad olunmuşdur. Artıq iki ildir ki, Qarabağda bərpa-quruculuq, abadlıq işləri ilə yanaşı MKS-lərin bərpasına da başlanılmışdır. MKS-lərin gələcək bərpası və inkişafı Azərbaycan dövlətinin, xüsusilə də, cənab Prezident İlham Əliyevin diqqət mərkəzində olan prioritet sahələrdən biridir.

Tədqiqat işinin davamında Qarabağ kitabxanalarının xüsusilə də, Şuşa kitabxanalarının tarixi, işğaldan əvvəlki və sonrakı vəziyyəti, müasir inkişafına dair geniş aspektdə araşdırma aparılacaqdır.

SHUSHA LIBRARIES AND ARMENIAN VANDALISM

A library for the people, for the nation, for the society is a sacred place; it is a source of spirituality, knowledge, intelligence.

Heydar Aliyev
National leader

Shusha is one of the cultural centers of Azerbaijan. It is an invaluable place with its natural beauty, pure climate and atmosphere. Our Shusha, the pearl of Karabakh, is a beautiful, charming abode of our country, decorated like a bride. At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, travelers and intellectuals of the time called Shusha “Little Paris”, “The art temple of the Caucasus”, “The cradle of Azerbaijani music” and “The conservatory of Transcaucasia”.

It is a pity that such beautiful and mysterious lands have always been the center of attention of our hateful neighbors. Our Shusha, the pearl of Azerbaijan, was occupied on May 8, 1992 as a result of the military aggression of Armenian usurpers. The greed and hypocrisy of the Armenians, who are the ancient and eternal enemies of our Azerbaijan with an ancient history, have always brought tragedies to our lands. Armenian vandals not only occupied our lands, but also destroyed our culture, art

* Sheki Regional Scientific Center of ANAS, Senior specialist, eltachemidov@mail.ru, ORCID:0000-0002-6012-0114.

monuments, national-cultural resources, historical monuments and libraries.

One of the areas completely destroyed as a result of the occupation of Karabakh by the Armenians was the Centralized Library Systems, which have collections of books with millions of copies, which are an integral part of our national and moral values. Libraries mainly served to eliminate illiteracy and educate the population. The hateful enemy, realizing that his ancestry, his history is a means of mastering of the truths of life by the human race, started his character and vandalism by destroying book treasures that reflect history, culture, and literature.

The first library in Shusha was opened in February 1897. The library-reading house, founded by Mir Mohsin Navvab, mainly served the city intellectuals. Kh.Natavan's son Mehdi Gulu khan and K.Mehmandarov contributed to the creation of libraries and enriching them with book copies.

Thus, Shusha CLS was established in May 1977. When Shusha CLS was first established, it included 1 Central Library, 1 city library, 17 village libraries, and the total volume of the library fund was 200.000 copies, and the total number of readers was more than 10.000.

As a result of the looting of Shusha by Armenian aggressors on May 8, 1992, the Shusha District CLS was completely destroyed. During the occupation, 32 libraries in the district and more than 200.000 copies of ancient manuscripts and valuable publications stored in these libraries were burned. 1 million 106 thousand manats were damaged as a result of the destruction of libraries in Azerbaijan. Armenian vandals destroyed not only

CLS, but also schools, technical schools and libraries located in public buildings.

It is of great importance to restore the libraries in the ancestral and eternal lands of Azerbaijan, which were under Armenian occupation for nearly 30 years, to convey information about the history, science, education, culture of Karabakh, information about the Armenian atrocities committed against the local population and our historical monuments is of great importance for conveying the truth of Karabakh both within the country and to the world community.

We would like also to note that as a result of armed aggression of Armenia against Azerbaijan, serious material damage was caused not only to Shusha libraries, but also to libraries in the occupied territories and frontline regions.

As a result of the 44-day Patriotic War, which ended with victory, Karabakh and Shusha were freed from occupation. It has already been two years since the reconstruction and improvement of the railways have been started in Karabakh. The future restoration and development of CLS is one of the priority areas in the focus of attention of the Azerbaijan state, especially Mr. President Ilham Aliyev.

In the continuation of the research work, the history, pre-occupation and post-occupation situation, modern development of the Karabakh libraries, especially the Shusha libraries, will be investigated in a broad aspect.

**ŞUŞA:
ŞƏHƏRİN MƏHV EDİLMİŞ
TARİX VƏ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ**

1822-ci ildə Şuşa xanlığı ləğv edildikdən sonra şəhərin tarix və mədəniyyət abidələrinin dağıntısı 3 mərhələdə həyata keçirildi:

1. **Çar Rusiyası dövrü:** Yaşayış evləri, inzibati binalar, bazarlar sökülərək onların yerində kilsələr, təhsil müəssisələri inşa edildi.
2. **Sovet dövrü:** Şəhərin məhəllələri karvansaralar ləğv edildi. Şəhərdə yeni inzibati binalar və 3-5 mərtəbəli yaşayış evləri, istirahət və müalicə mərkəzləri, uşaqlar üçün yay düşərgələri inşa edildi;
3. **Erməni işğalı dövrü:** Şəhərin bütün infrastruktur, tarix və mədəniyyət abidələri dağıdıldı.

Azərbaycan Ordusunun sentyabrın 27-də işğalçı Ermənistan silahlı qüvvələrinə qarşı başladığı əks-hücum əməliyyatında əldə etdiyi möhtəşəm qələbə, eyni zamanda Şuşa şəhərinin 8 noyabr 2020-ci il tarixdə işğaldan azad olunmasına şərait yaratdı. Mühəribədən dərhal sonra Şuşada tarix və mədəniyyət abidələrinin vəziyyətini yoxlamaq üçün monitoring keçirildi.

Şuşa şəhərində 350 hektarlıq qoruq zonası, 870 m. uzunluğunda qala divarlarının, 217 dövlət qeydiyyatında olan və 340 qeydiyyatda olmayan yaşayış evlərinin, eləcədə 1 son tunc və ilk dəmir dövrünə aid daş qutulu qəbirlər olan arxeoloji

* AMEA Tarix İnstitutunun “Elmi informasiya və nəşriyyat işləri” şöbəsinin əməkdaşı, azeri57@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5287-4354.

abidənin yararsız hala salındığı, 291 tarixi əhəmiyyətli yaşayış evlərinin isə tamamilə dağıdılıb yox edildiyi aşkar edildi.

Monitoring zamanı Zülfüqar Hacıbəyovun, Ə.Haqverdiyevin, Y.V.Cəmənzəminlinin, tarzən Sadıqcanın, xanəndə Seyid Şuşinskinin, Qasım Bəy Zakirin, Behbudovların, M.M.Nəvvabın, Bülbülün, F.B.Köçərlinin, Keçəçi oğlu Məhəmmədin, Gəray Əsədovun, S.S.Axundovun, C.Qaryağdıoğlunun, Hüsü Hacıyevin, N.B.Vəzirovun evləri erməni işğalı dövründə öz formalarını qoruyub saxlasalar da istifadəyə tam yararsız hala salınmışdılar.

Pənah xanın sarayı, Əsəd bəyin evi, İbrahim xanın qəsri, Natəvanın evi, Uğurlu bəyin evi, Xan sarayı, Firudin bəyin evi, Hüseyn bəyin evi, Aslan Qaraşarovun evi, Məşədi İbrahimin yaşayış evi, Məşədi Novruzun evi, Həsən ağanın evi, Mamay bəyin evi, Məşədi Teymurun evi, Xəlil Məmmədovun evi, Hacı Məmmədin evi, Bəhmən Mirzənin və digər tanınmış şəxslərin evləri yararsız hala salınmış, bir qism evlər isə tamamilə sökülüb dağıdılaraq yerlərində müasir binalar tikilmişdi.

Şuşada erməni işğalı dövründə Şuşa Dövlət Qarabağ Tarixi Muzeyi dağıdılaraq oradan 500 eksponat, Şuşa şəhərinin tarixi muzeyi dağıdılaraq oradan 5000 eksponat, Üzeyir Hacıbəyovun ev muzeyi dağıdılaraq oradan 300 eksponat, Bülbülün xatirə muzeyi dağıdılaraq oradan 369 eksponat, Mir Möhsün Nəvvabın xatirə muzeyi dağıdılaraq oradan 100 eksponat, Azərbaycan Xalçası Dövlət Muzeyinin Şuşa filialı dağıdılaraq oradan 163 eksponat, Qarabağ Ədəbiyyat Muzeyi dağıdılaraq oradan 1000 eksponat, Dövlət Rəsm Qalereyası dağıdılaraq oradan 90 eksponat ermənilər tərəfindən götürülərək naməlum istiqamətə aparılmışdır.

Şuşa şəhərinin qoruq ərazisində 17 məhəllə məscidi, 17 bulaq və 17 hamam mövcud olmuşdur. Gövhər ağa məscidi (Aşağı), Yuxarı Gövhər ağa məscidi, Saatlı məscidi, Mamay məscidi, Mərdinli məscidi, Çöl Qala məscidi, Təzə məhəllə məscidi öz mövcudluqlarını qoruyub saxlasalar da bərpaya ciddi ehtiyacları vardı

Qurdlar məhəllə məscidi, Seyidli məhəllə məscidi, Culfalar məhəllə məscidi, Quyuluq məhəllə məscidi, Çuxur məhəllə məscidi, Dördlər Qurdu məhəllə məscidi, Hacı Yusifli məhəllə məscidi, Dörd Çinar məhəllə məscidi, Köçərli məhəllə məscidi, Xoca Mərcanlı məhəllə məscidi, Dəmirçi məhəllə məscidi, Hamam Qabağı məhəllə məscidi tamamilə sökülərək yox edilmişdir.

Şuşada 6 karvansara, 2 qəsir mövcud olmuşdur. Karvansaralardan cəmi 3-ü öz mövcudluğunu qoruyub saxlamış olsa belə ciddi müdaxilələrə yəni tikinti quruluşlarında kobud dəyişikliyə məruz qalmışdır. Digər karvansaralar sökülərək yerlərində müasir binalar tikilmişdir. 2 qəsir vəhşicəsinə dağıdılsa da, bəzi qalıqları qalmışdır. Şuşanın 1203 metr daş döşənmiş küçələri sökülmüşdür.

Şuşa hamamlarından yalnız XVIII əsrdə inşa edilən şirin su hamamı öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir. Öz ilkin görkəmini saxlayan bu hamam gələcəkdə bərpadan sonra turistlərin ziyarət edəcəkləri mühüm obyektlərdən biri olacaqdır. Digər hamamlar erməni vandalizminə uğrayaraq Şuşanın xəritəsindən siliniblər.

SHUSHA: THE DESTROYED HISTORICAL AND CULTURAL MONUMENTS OF THE CITY

After the abolition of the Shusha Khanate in 1822 the destruction of the historical and cultural monuments of the city was carried out in 3 stages:

1. The period of tsarist Russia: dwelling houses, administrative buildings, bazaars were knocked down and churches, educational institutions were built instead.

2. The Soviet period: the city's mehelles and caravanserais were abolished; new administrative buildings and 3-5-story dwelling houses, recreation and treatment centers and summer camps for children were built in the city;

3. The period of Armenian occupation: All infrastructures, historical and cultural monuments of the city were destroyed.

The great victory achieved by the Azerbaijani Army in the counter-offensive operation launched on September 27 against the invasive Armenian armed forces also created conditions for the liberation of Shusha city from the occupation on November 8, 2020. Immediately after the war, a moratorium was held to check the condition of historical and cultural monuments in Shusha.

It was found out that a 350-hectare reserve zone, 870 m long fortress walls, 217 state-registered and 340 unregistered residential houses, as well as 1 archaeological monument with

* An employee of the “Scientific information and publishing” department of ANAS Institute of History, azeri57@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5287-4354.

stone box graves dated back to the Late Bronze and Early Iron Ages were made useless, and 291 historically important residential houses were completely destroyed in the city of Shusha.

During the monitoring it appeared that although the houses of Zulfugar Hajibeyov, A.Hagverdiev, Y.V.Chemenzeminli, tar-player Sadigjan, singer Seyyid Shushinski, Gasim Bey Zakir, Behbudovs', M.M.Navvab, Bulbul, F.B.Kocherli, Kechachi oglu Muhammad, Geray Asadov, S.S.Akhundov, J.Garyagdioglu, Husu Hajiyeve, N.B.Vazirov have preserved their forms, they completely fell into disrepair during the Armenian occupation.

Panah Khan's Palace, Asad Bey's house, Ibrahim Khan's castle, Natavan's house, Ugurlu Bey's house, Khan's Palace, the houses of Firudin Bey, Huseyn Bey, Aslan Garasharov, Mashadi Ibrahim, Mashadi Novruz, Hasan Agha, Mamay Bey, Mashadi Teymur, Khalil Mammadov, Haji Mammad, Bahman Mirza and other well-known persons completely fell into disrepair, and some houses were completely demolished and destroyed, and modern buildings were built in their place.

During the Armenian occupation of Shusha, Shusha State Karabakh Historical Museum and its 500 exhibits were destroyed, the Shusha city History Museum was destroyed and 5000 exhibits were robbed, Uzeyir Hajibeyov's memorial house was destroyed and 300 exhibits were robbed, Bulbul's memorial museum was destroyed and 369 exhibits were robbed, Mir Mohsun Navvab's memorial museum was destroyed and 100 exhibits were robbed. The Shusha branch of the State Carpet Museum of Azerbaijan was destroyed and 163 exhibits were robbed, the Karabakh Literature Museum was destroyed and 1000 exhibits were robbed, the State Art Gallery was destroyed

and 90 exhibits were robbed by Armenians and taken to an unknown destination.

Despite the fact that 17 mehelle mosques, 17 springs and 17 bath-houses in the protected area of Shusha city - Govhar Agha Mosque (Lower), Upper Govhar Agha Mosque, Saatli Mosque, Mamayi Mosque, Mardinli Mosque, Chol Gala Mosque and Teze Mehelle Mosque have kept their existence, they are in serious need of restoration.

The Gurdlar mehelle mosque, Seyidli mehelle mosque, Julfalar mehelle mosque, Quyuluq mehelle mosque, Chukhur mehelle (quarter) mosque, Dordler Gurdu mehelle mosque, Haji Yusifli mehelle mosque, Four Chinars mehelle mosque, Kocherli mehelle mosque, Khoja Marjanli mehelle mosque, Demirchi mehelle mosque, Hamam Gabagi mehelle mosque was completely demolished and brought to nought.

There were 2 castles and 6 caravanserais in Shusha. Although only 3 of the caravansaries have preserved their existence, they have been subjected to serious changes, i.e. gross changes took place in the construction structures. Other caravansaries were demolished and modern buildings were built in their places. Although 2 castles were brutally destroyed, some ruins remain. 1203 m long paved streets of Shusha were razed to the ground.

Out of the Shusha bath-houses, only the 18th century fresh water bath-house has survived. This bath-house, which has preserved its original appearance, will be one of the important objects for tourists to visit in the future after restoration. Other bath-houses were destructed by vandal Armenians and erased from the map of Shusha.

**ANALYSIS OF CULTURAL, ECONOMIC,
ECOLOGICAL PROBLEMS
OF SHUSHA CITY IN ENSURING SUSTAINABLE
DEVELOPMENT**

Shusha entered the stage of restoration, reconstruction after the Patriotic War. This stage was the guarantee of its transition to the period of sustainable development. The strategy of sustainable development is being successfully implemented not only in Shusha, but also in the Republic of Azerbaijan. Accordingly, I would like to mention that Azerbaijan scored 73.5 points in the 2022 UN Sustainable Development Report it ranked 50th among 163 countries of the world according to the “SDI” index. Shusha focused on the solution of the current problems after being freed from occupation putting forward the items corresponding to the “Goals of Sustainable Development”. These include:

1.Culture

Immediate inventory, reconstruction of the damage caused to the historical-cultural heritage and nature. The city of Shusha was declared the cultural capital of Azerbaijan in order to restore the historical appearance of the city of Shusha, return its former glory, its traditional cultural life, to promote Azerbaijan’s centuries-old rich culture, architectural, urban planning art as a bright pearl in the international world.

* Junior researcher, doctoral student at ANAS Institute of Philosophy and Sociology, department of philosophical-sociological problems of information society, zumrud.huseynova96@gmail.com, ORCID: 0000 0003 3912 7263.

2. Water supply

Both main pipelines that supplied the city with drinking water were deliberately destroyed during the battles for the liberation of the city of Shusha. The damaged parts of the Kichik Kirs-Shusha and Zarisli-Shusha main water pipelines were restored in a short time. By the order of “Azersu” OJSC a water -storage basin was built near the village of Dashalti. Construction works of water pipeline and modern pumping station have been carried out. Reconstruction of drinking water supply systems is planned.

3. Biosphere

Biodiversity of Shusha, assessment of damage to vegetation

The development of grasses and xerophytic bushes was observed in place of the destroyed forests in Shusha.

4. Restoration-reconstruction

Before the occupation enterprises for the production of construction materials had operated in Shusha. It is planned to restore it, to build 24 four-story buildings in Shusha, relocate the population of Shusha in the future.

5. Tourism

Tourism had a special place in the economy of Shusha. Turshsu meadows, Sakili bulaq (spring), Isa bulagi, Shamil bulağı and Jidir duzu (plain) have essential importance in terms of tourism. The Turshsu recreation, treatment zone had operated until 1992. “Karabagh” hotel, “Hotel and Conference Center” which are currently in use will make essential contribution to the development of domestic, incoming tourism in Shusha. It is planned to establish ecotourism routes, to build tourist centers at the entrance of the city - in the village of Dashalti.

6. Agriculture and forestry

It is planned to establish grain fields and hazelnut plantations in Shusha.

7. Economics

There were manufacturing enterprises in the city, such as factory of oriental musical instruments, manufacturing plant, enterprise of the Baku “Radiogurma” industrial union, textile workshop of the Karabakh silk plant in 1992. The continuation of the activity of each of them will stimulate the increase the indicator of the economic development of the city.

It is planned to take necessary measures, implement projects for ensuring progressive development in the above-mentioned fields in the postconflict period.

İKİNCİ BÖLMƏ - SECTION TWO

ŞUŞANIN MƏDƏNİ HƏYATI - THE CULTURAL LIFE OF SHUSHA

SALİDƏ ŞƏRİFOVA*

AZƏRBAYCAN NƏZM VƏ NƏSRİNDƏ ŞUŞANIN BƏDİİ TƏSVİRİ

Şuşanın xalqımızın həyatındakı önəmi bədii nümunələrdə əksini tapır. Şuşanın tərənnüm və təsvir edilməsi müstəqillik dövrü milli ədəbiyyatımızın ayrılmaz ana xəttinə çevrilir. Birinci Qarabağ müharibəsi dövrünü əhatə edən bədii nümunələrdə Şuşanın azad olunacağına olan ümidlə yanaşı Şuşa dərdi, Şuşa həsrəti əksini tapır. Vətən müharibəsindən əldə edilən zəfərdən sonra Şuşa qalibiyyət rəmzinə çevrilir.

Azərbaycan ədəbiyyatında mədəniyyətimizin beşiyi olan Şuşa müxtəlif ədəbi növ və janrlarda tərənnüm və təsvir edilir. Müasir dövrümüzdə Şuşa obrazı klassik şeir janrlarında, aşıq yaradıcılığının janrlarında, sərbəst şeir şəklində, qarışıq janr nümunələri olan dastan və poemalarda və s. təqdim edilir.

* F.e.d., prof., AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsinin baş elmi işçisi, ssharifova@rambler.ru, ORCID: 0000-0001-8788-6366.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında klassik Azərbaycan şeirinin ən geniş yayılmış janrlarından olan qəzəl janrında Şuşanın vəsf edilməsi təqdirəlayiqdir. Azərbaycan poeziyasında şairlərimizin tez-tez müraciət etdikləri vəznərdən biri də sərbəst şeir şəkli. Müəlliflərin sərbəst şeir şəklinə qələmə aldıkları şeirlərdə hisslərin tərənnümü, poetik fikrin emosional təsviri özünü əks etdirir. Səpkili şeirdə qələmə alınan bədii nümunələrdə Şuşa qəhrəmanlıq, yenilməzlik rəmzi kimi tərənnüm edilir.

Özündə epik və lirik növün xüsusiyyətlərini daşıyan poema janrında da Şuşa təsvir edilir. Bu zaman bir tərəfdən, təhkiyə yolu ilə müəyyən hadisələrin nəql edilməsi, digər tərəfdən isə, hiss-həyəcanların ifadəsinə yer verilir.

Azərbaycan ədəbiyyatının epik növünün müxtəlif janrlarında Şuşanın obraz kimi təqdiminə rast gəlinir. Roman, povest, hekayə, pritça və s. nəsr janrlarında Şuşa canlı obraz kimi təqdim edilir: Güllü Məmmədovanın “Fatehlərin zəfəri”, Azad Qaradərəlinin “Cəbrayıl əfsanəsi” romanları, Fəriz Yunislinin “Adı burda, özü Qarabağda” pritçası, Mehdi Şərifovun “Yaddaşın dumanlı ləkələri” hekayəsi və s.

Şuşaya həsr edilmiş şeir və mahnılara nəzirələr yazılması, xalq arasında məşhur olmuş ifadələrin yenidən bədii nümunələrdə işlədilməsi faktlarına rast gəlinir.

Şuşa haqqında qələmə alınan poetik nümunələr arasında oxşarlığın olması xalqın şüurunda formalaşmış, qan yaddaşına çevrilmiş Şuşaya olan sevgi və ehtiramdan meydana çıxır. Şuşaya olan ehtiram, ədəbiyyatda bədii təsviri Ümummilli lider Heydər Əliyevin Şuşa haqqında dedikləri “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə ümumiyyətlə Azərbaycan yoxdur” kimi fikirləri özündə əks etdirir. Şuşa obrazı Azərbaycan poeziyasında möhtəşəmliyi ilə

diqqəti cəlb edir. Eyni ad altında müxtəlif poetik nümunələrin yaranması ədəbi mühitin və ədiblərin Şuşaya olan maraqları kimi dəyərləndirilə bilər. Azərbaycan poetik fikrinin nümayəndələri olan Rəsul Rzanın, Vahid Əzizin “Şuşam mənim”, Səməd Vurğunun, Rəsul Rzanın, Mirvarid Dilbazinin, Zivər Ağayevanın, Fikrət Qocanın, Vəqif Bəhmənlinin, Rəşad Məcidin, Səidə Əliyevanın, İbrahim Yusifoğlunun “Şuşa” və digər müxtəlif adlı şeirləri Şuşanın Azərbaycan ədəbiyyatı üçün dəyişməz əbədi bir obraz olmasını təsdiq edir.

44 günlük Vətən müharibəsindəki tarixi zəfərimizdən sonra Şuşanın azad, məğrur obrazı ədəbiyyat və mədəniyyətin müxtəlif ədəbi növ və janrlarında yaradılacağına əminik. Biz Şuşanın əzəmətinə, sındırıla bilməyən qürurunun, qalibiyyətin rəmzi kimi bədii ədəbiyyatda tərənnüm və təsvir ediləcəyinin şahidi olacağıq. X.Natəvan, Q.Zakir, M.P.Vaqif, Ü.Hacıbəyli, M.M.Nəvvab, F.Kəminə, Ə.Ağaoğlu, Y.V.Çəmənəzəminli, Ə.Haqqverdiyev, X.Şuşinski, Bülbül kimi böyük şəxsiyyətlərin öz milli təfəkkürləri ilə böyük ədəbi irs qoyması Azərbaycanın qazandığı Qələbənin rəmzi olan Şuşa ədəbi mühiti ilə bağlıdır. Keçmiş ənənəyə bağlı olan ədəbiyyatımızın milli mənlilik şüurunun, vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasına təsiri inkaredilməzdir. Şuşanın təsviri milli ədəbiyyatımızda zamanlara səpələnmiş şəkildə deyil, xalqın sevgi və ehtiramını kainatın sonsuzluğunda bütövləşmiş bir şəkildə əks etdirir.

Xalqın gen yaddaşına çevrilmiş, şeir-sənət mərkəzi, ecazkar mədəniyyətimizin rəmzi olmuş Şuşa Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan edilməsi bu ənənənin davam etdiriləcəyini əks etdirir.

**ARTISTIC DESCRIPTION OF SHUSHA
IN AZERBAIJANI POETRY AND PROSE**

The significance of Shusha in the life of our people is reflected in artistic examples. Praise and description of Shusha in the period of independence has become an integral part of our national literature. Art samples from the period of the first Karabakh war, along with the hope for the liberation of Shusha, reflect the pain and place of Shusha. After the victory in the Great Patriotic War, Shusha became a symbol of victory.

Shusha, the cradle of our culture, is glorified and described in Azerbaijani literature in various literary forms and genres. In modern period, the image of Shusha is presented in the genres of classical poetry, in the genres of ashug creativity, in the form of free verse (about non-rhyming poems), in mixed genres like epics and poems, and so on.

It is commendable to praise Shusha in the ghazal genre, which is one of the most widespread genres of classical Azerbaijani poetry in modern Azerbaijani literature. One of the poetic forms often used by our poets in Azerbaijani poetry is the form of free poetry. The verses written by the authors in the form of free poetry reflect the hymn of feelings, an emotional description of poetic thought. In artistic examples written in

* Doctor of Philology, prof., chief researcher of the department "Azerbaijani literature of the independence period" of ANAS Institute of Literature, ssharifova@rambler.ru, ORCID:0000-0001-8788-6366.

non-rhyming poems, Shusha is glorified as a symbol of heroism and invincibility.

Shusha is also described in the genre of poems, which has epic and lyrical features. In this case, on the one hand, the narration of certain events through investigation, on the other hand, there is the expression of emotions.

In various genres of the epic type of Azerbaijani literature, Shusha is presented as an image. Novel, story, parable, etc. in the genres of prose Shusha is presented as a living image: the novels “The Triumph of the Conquerors” by Gullu Mammadova, “The Legend of Jabrayil” by Azad Garadereli, a short story “His name is here, he himself is in Karabakh” by Fariz Yunisli, the story “Smoky spots of memory” by Mehti Sharifov, etc.

There are poems and songs dedicated to Shusha, phrases popular among the people being reused in artistic examples.

The respect for Shusha, its artistic description in literature reflects the thoughts of National leader Heydar Aliyev about Shusha, such as “There is no Karabakh without Shusha, and there is no Azerbaijan at all without Karabakh”.

The image of Shusha attracts attention with its magnificence in Azerbaijani poetry. The creation of different poetic examples under the same name can be evaluated as the interest of the literary environment and writers towards Shusha. The poems of representatives of Azerbaijani poetic thought – Rasul Rza, “My Shusha” by Vahid Aziz, Samad Vurgun, Rasul Rza, Mirvarid Dilbazi, Zivar Agayeva, Fikret Goja, Vagif Bahmanli, Rashad Majid, Saida Aliyeva, “Shusha” by Ibrahim Yusifoglu and other

poems confirm that Shusha is an unchanging and eternal image for Azerbaijani literature.

The similarity of poetic examples written about Shusha is stemmed from love and respect for Shusha, which were formed in the minds of people and became the blood memory. After our historic victory in the 44-day Patriotic War, we are confident that a free, proud image of Shusha will be created in various literary forms and genres of literature and culture. We will witness that the greatness, unbreakable pride of Shusha, symbol of victory will be praised and depicted in fiction. Great personalities such as Kh.Natavan, G.B.Zakir, M.P.Vagif, U.Hajibeyli, M.M.Navvab, F.Kemine, A.Agaoglu, Y.V.Chemenzeminli, A.Hagverdiyev, Kh.Shushinski and Bulbul left a great literary heritage with their national thinking, which is related to the literary environment of Shusha, which is a symbol of the Victory won by Azerbaijan. The influence of our literature, which is connected to the past tradition, on the formation of national self-consciousness and patriotic feelings is undeniable. The image of Shusha in our national literature is not scattered over time, but reflects the people's love and respect integrated into the infinity of the universe.

The declaration of Shusha as the capital of Azerbaijani culture by the order of President Ilham Aliyev, which has become the genetic memory of the people, the center of poetry and art, and the symbol of our miraculous culture, shows this tradition to be continued.

**ŞUŞA QAFQAZIN İNCİSİ, TÜRK DÜNYASININ
MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTIDIR**

*Şuşa Azərbaycanın incisi, Qarabağın
gözüdür... Bütün azərbaycanlılar üçün
əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz
bir qaladır, əziz bir abidədir.*

**Heydər Əliyev
Ümummilli lider**

Azərbaycan qədim tarixə, milli dəyərlərə, çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinə malik olan diyardır. Belə məkanlardan biri Cənubi Qafqazın ictimai-siyasi və mədəni həyatında müstəsna rol oynamış və zəngin tarixə malik və özünəməxsus mədəniyyət abidələri, inciləri ilə seçilən əsrarəngiz Şuşa şəhəridir. Multikultural dəyərləri özündə ehtiva edən bu qədim şəhər möhtəşəm seyrangaha malikdir. Azərbaycan xalqının minilliklərə məxsus olan böyük mədəniyyətini, mədəni irsini təcəssüm, təbliğ edən Şuşa şəhəri strateji mövqeyinə görə Qarabağ xanlığını qorumaq məqsədilə inşa edilmiş və hələ o zamanlardan vacib istehkam rolunu oynamışdır.

Lakin ayrı-ayrı illərdə (1905-1907, 1918-1920, o cümlədən 1992-ci illərdə) erməni qəsbkarları tərəfindən Azərbaycanın mə-

* T.e.d., prof., Bakı Dövlət Universitetinin “Qafqaz xalqları tarixi” kafedrasının müdiri, prof.irada.huseynova@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5743-8765.

dəni paytaxtı olan Şuşa dəfələrlə dağıntılara məruz qalmışdır. İş-ğala qədər Şuşada memarlıq abidəsi sayılan 170-dən çox yaşayış binası, 160-dək mədəniyyət və tarixi abidə var idi. Hələ 1970-ci illərdə xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev Şuşa şəhərinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edən qərarlar qəbul etmişdir. Belə ki, buna əsasən həmin dövrdə erməni vandalizminə məruz qalmış şəhərin tikililəri, tarixi abidələri bərpa edilmiş, yeni çoxmərtəbəli yaşayış, inzibati binalar, böyük mehmanxana kompleksləri inşa edilmiş, Şuşanın statusu qaldırılaraq ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrilmişdir. Şəhərdə azərbaycanlılar üçün əlavə iş yerləri açılır, həyat səviyyəsi yüksəlir, azərbaycanlıların milli ruhu güclənirdi.

Bu gün biz böyük qürur hissi ilə qeyd edə bilərik ki, Heydər Əliyev irsinin və siyasi kursunun layiqli varisi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev məhz 44 günlük zəfərlə “Qarabağa böyük qayıdış” proqramını reallaşdıraraq, 28 illik həsrətə son qoydu və artıq Şuşada üçrəngli Azərbaycan bayrağı yenidən dalğalandı. Ölkə başçısı İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi Şuşa nəinki Azərbaycanın, bütün Qafqazın incisidir. Belə ki, Ermənistanın kapitulyasiyasına yol açan Şuşanın möhtəşəm qalibiyyəti xalqımızın qəhrəmanlıq ruhunun təntənəsinə çevrilərək, tariximizin şanlı səlnaməsinə Zəfər Günü kimi həkk olundu. Prezident İlham Əliyevin 5 yanvar 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə 2022-ci il “Şuşa ili” elan edildi. Sərəncamda göstərilir ki, “Təməli 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulan və bu il 270 illiyi qeyd olunacaq Şuşa şəhəri zəngin inkişaf yolu keçmiş, Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın mədəni və ictimai-siyasi həyatında müstəsna rol oynamışdır”. “Şuşa ili” çərçivəsində ölkədə təntənəli sürətdə dövlət tədbirləri, res-

publika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslar, toplantılar keçirilir. Cıdır düzündə “Xarıbülbul” musiqi festivalının, Vaqifin məqbərəsi önündə Vaqif Poeziya Günlərinin təşkili ənənəsinin bərpası Şuşanın sürətlə dirçələrək əvvəlki dolğun mədəni həyatına qovuşmasından xəbər verir. Qafqazın konservatoriyası olan Şuşada keçirilmiş musiqi festivalları, muğam müsabiqəsinin qaliblərinin yekun konserti və s. bu şəhərin bir daha möhtəşəm mədəniyyət ocağı olduğundan xəbər verir. Qısa müddətdə Şuşanın Baş planının hazırlanması, qüdrətli şair Molla Pənah Vaqifin büstünün və muzey-məqbərə kompleksinin öz ilkin görkəminə qaytarılması, Bülbülün ev-muzeyinin və Üzeyir Hacıbəylinin heykəlinin açılışları, habelə buradakı tarixi, dini və memarlıq abidələrinin bərpası prosesi ölkəmizin mədəniyyət paytaxtındakı kompleks şəkildə aparılan böyük quruculuq işlərinin təzahürüdür.

Mübaligəsiz deyə bilərik ki, Şuşa dünya mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSOY) 31 mart 2022-ci il tarixində Türkiyənin Bursa şəhərində keçirilən növbədənəkar iclasında “Şuşa şəhərinin 2023-cü il üçün Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” elan edilməsi haqqında qərarı bunun bariz nümunəsidir.

8 noyabr 2022-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev zəfər tarixinin ikinci ilinə həsr olunmuş çıxışında demişdi: “Şuşa Azərbaycan xalqının ürəyidir, canıdır, hər bir azərbaycanlı üçün müqəddəs yerdir... Bu Qələbə, bu Zəfər bizə bu imkanı verdi, bütün xalqımıza inam verdi, ruh verdi. Biz təkcə ərazi bütövlüyümüzü yox, milli qürurumuzu bərpa etdik”.

**SHUSHA IS THE PEARL OF THE CAUCASUS,
THE CULTURAL CAPITAL OF THE TURKISH WORLD**

*Shusha is the pearl of Azerbaijan, the
eye of Karabakh... It is a dear city, a dear
land, a dear fortress, a dear monument for
all Azerbaijanis.*

**Heydar Aliyev
National leader**

Azerbaijan is a country with ancient history, national values, centuries-old traditions of statehood. One of such places is the mysterious city of Shusha, which has played an exceptional role in the socio-political and cultural life of the South Caucasus that has a rich history and is distinguished by its unique cultural monuments and pearls. This ancient city, which contains multicultural values, has a magnificent promenade. Due to its strategic position the city of Shusha, which embodies and propagates the great culture and cultural heritage of the Azerbaijani people for millennia, was built to protect the Karabakh Khanate and has played an important role of fortification even since then.

However, Shusha, the cultural capital of Azerbaijan, was repeatedly destroyed in the years (1905-1907, 1918-1920, including 1992), by Armenian aggressors. Prior to the

* Doctor of History, prof., head of the department "History of Caucasian Peoples" of Baku State University, prof.irada.huseynova@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5743-8765.

occupation, more than 170 residential buildings and up to 160 cultural and historical monuments existed in Shusha, which were considered architectural monuments. Still in the 1970s, the national leader of our people, Heydar Aliyev, with the aim of development of the Shusha city made decisions of great historical importance. So, according to this, the buildings and historical monuments of the city, which were subjected to Armenian vandalism at that time, were restored, new high-rise residential, administrative buildings, large hotel complexes were built, status of Shusha was raised and turned into a resort city of the All-Union level. Additional jobs were opened for Azerbaijanis in the city, the standard of living increased, and the national spirit of Azerbaijanis was strengthened.

Today, we can say with great pride that President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, the worthy heir of Heydar Aliyev's legacy and political course, successfully implemented the program "Great Return to Karabakh" in 44 days, ending 28 years of longing, and again the tricolor flag of Azerbaijan waved in Shusha. As the head of the country Ilham Aliyev noted, Shusha is not the pearl of only Azerbaijan, but of the entire Caucasus. Thus, the glorious victory of Shusha, which paved the way for the capitulation of Armenia, became a celebration of the heroic spirit of our people and was engraved in our glorious history as Victory Day. By the Decree of President Ilham Aliyev dated January 5, 2022, the 2022 year was declared the "Year of Shusha". It is stated in the decree that "The city of Shusha, founded in 1752 by Karabakh Khan Panahali Khan, whose 270th anniversary will be celebrated this year, has gone through a path of rich development and played an exceptional role in the cultural and social-political life of Azerbaijan and the entire

South Caucasus”. State events, republican and international scientific conferences and meetings are held in the country within the framework of the “Year of Shusha”, at a solemn pace. The restoration of the tradition of organizing the “Kharibulbul” music festival and Vagif Poetry Days in front of the Mausoleum of Vagif in Jidir Duzu indicates that Shusha is rapidly reviving and returning to its former full cultural life. Music festivals held in Shusha, the conservatory of the Caucasus, the final concert of the winners of the mugham competition, etc. indicates that this city is once again a great center of culture. The preparation of the Master Plan of Shusha in a short period of time, the restoration of the bust of the mighty poet Molla Panah Vagif and the museum-mausoleum complex to its original appearance, the opening of the memorial house of Bulbul and the statue of Uzeyir Hajibeyli, as well as the restoration of the historical, religious and architectural monuments here is a manifestation of the complex construction works in the cultural capital of our country.

We can say without exaggeration that Shusha is an integral part of world culture. A clear example of this is the decision of the International Organization of Turkish Culture (TURKSOY) the “declaration of Shusha as the cultural capital of the Turkic world in the 2023 year” at its extraordinary meeting held in Bursa, Turkey on March 31, 2022.

On November 8, 2022, the President of the Republic of Azerbaijan, Commander-in-Chief of the Armed Forces Ilham Aliyev in his speech dedicated to the second year of the history of victory said: “Shusha is the heart and soul of the Azerbaijani people, a sacred place for every Azerbaijani... This Victory gave this opportunity, gave confidence and spirit to all our people. “We restored our territorial integrity and our national pride as well”.

**SHUSHA - OCCUPATION AND LIBERATION, AS AN
EXAMPLE OF A FAILED ATTEMPT TO FALSIFY
HISTORY AND FIGHT AGAINST THE CULTURAL
HERITAGE OF A NEIGHBORING STATE**

It is very important for the title issue of the conference to examine whether one of the main goals of the illegal occupation of Shusha by the Armenians was to fight against the historical and cultural heritage of this city, which was to facilitate the process of falsifying the history of Shusha by the Armenians in order to erase from the international consciousness the fact that the city has been and is the cultural capital of Azerbaijan.

Such an approach will allow determining the nature of the Armenians' actions regarding Shusha during its illegal occupation in the years 1992-2020.

Therefore, the key research questions should be answered: whether the nature and scale of Armenian activities regarding the historical and cultural heritage of Shusha, during its illegal occupation, allow us to conclude that they were aimed at destroying all traces of the Azerbaijani history of the city in order to facilitate the dissemination of a false version of the narrative denying the fact that Shusha has been the cultural capital of Azerbaijan for centuries.

In the answer, it will be helpful to verify the research hypothesis, according to which: *the Armenians' actions towards the historical and cultural heritage of Shusha, observed during*

* Military University of Technology, e-mail: pawel.stawarz@wat.edu.pl, ORCID: 0000-0001-7074-621X.

its illegal occupation and revealed after its liberation, were aimed at the complete destruction of the historical and cultural heritage of this city, which was to facilitate the denial by Armenians of the fact that Shusha has been the cultural capital of Azerbaijan for centuries. This is evidenced by the destructive nature of Armenian actions against the heritage of Shusha during its illegal occupation, carried out in a systematic and deliberate manner.

Considering the discussed issue, it should be pointed out that one of the main goals of the Armenians' actions so far towards not only Shusha but also other illegally occupied parts of the territory of Azerbaijan was to convince the international opinion to falsely state that they are not part of this state's heritage.

АНЕТА СТРЕМЗАЛЬСКАЯ *

**РОЛЬ ДЖАББАРА ГАРЬЯГДЫОГЛУ В
СТАНОВЛЕНИИ ШКОЛЫ ИСПОЛНЕНИЯ МУГАМА
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

Музыка играет весомую роль в национальной культуре современного Азербайджана. Учитывая этот факт, в докладе описывается начальный период становления азербайджанской певческой школы, то есть конец XIX – первая половина XX веков. Автор презентации делает акцент на тех общественно-исторических обстоятельствах и персона-

* Докторант Института Этнологии и Культурной Антропологии Варшавского Университета, astrzemzalska@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5411-0772.

жах, которые особенно повлияли на специфику современной азербайджанской певческой школы. Следовательно, особое внимание уделяется солисту и знатоку азербайджанской музыки Джаббару Гарягдыоглу. Гарягдыоглу, хотя вырос в традиционной среде певцов-фольклористов, исполнял мугамы в новой, театрализованной форме на досках концертных залов. Изменение места и формы мугамных перформансов позволило зародиться главному жанру современной национальной музыки Азербайджана – мугамной опере.

Презентация подготовлена на полевом этнографическом материале автора, собранном в Азербайджане (Баку и прилегающие к нему районы) в 2016–2018 гг. Основные использованные методы: включенное наблюдение, а также интервью на русском и азербайджанском языках с представителями музыкального сообщества столицы Азербайджана, проведены в соответствии с методологией устной истории.

ANETA STRZEMŻALSKA*

THE ROLE OF JABBAR QARYAGDIOGLU IN THE FORMATION OF THE MUGHAM SINGING SCHOOL IN AZERBAIJAN

Music plays a significant role in the national culture of modern Azerbaijan. Taking into account this fact, the report describes the initial period of the formation of the Azerbaijani

* Warsaw University, Institute of Ethnology and Cultural Anthropology, PhD Candidate, astrzemzalska@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5411-0772.

singing school, that is, the end of the 19th - the first half of the 20th centuries. The author of the presentation focuses on those socio-historical circumstances and characters that have particularly influenced the specifics of the modern Azerbaijani singing school. Therefore, special attention is paid to the soloist and connoisseur of Azerbaijani music Jabbar Qaryagdioglu, although grew up in the traditional environment of folklorist singers, performed mugham in a new, theatrical form on the boards of concert halls. The change in the place and form of mugham performances allowed the emergence of the main genre of modern national music of Azerbaijan - mugham opera.

The presentation was prepared on the basis of the author's field ethnographic material collected in Azerbaijan (Baku and adjacent regions) in 2016–2018. The main methods used: participant observation, as well as interviews in Russian and Azerbaijani languages with representatives of the musical community of the capital of Azerbaijan, was conducted in accordance with the methodology of oral history.

FUAD TAĞIYEV*

ŞUŞA DAĞISTAN AYDINLARININ ƏSƏRLƏRİNİN YAZILMASI YERİ KİMİ (XVIII ƏSR)

Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının mədəniyyətlərinin qarşılıqlı zənginləşməsi tarixinin öyrənilməsi baxımından Dağıstan müəlliflərinin əsərlərinin yazılması yeri və tarixi xüsusi maraq kəsb edir.

* T.ü.f.d., dos., AMEA Tarix İnstitutunun “Ümumi tarix” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tagfu@rambler.ru, ORCID:0000-0003-0108-0551.

Tanınmış avar alimi – Dibir-qazı kimi tanınan – Mirzə Məhəmmədşəfi əl-Avari (1742-1817) yaradıcılığı bunun əyani misalıdır. O, Xunzaxın yerli əyanların məskunlaşdığı Talta adlı məhəlləsində yaşayan, əsilləri Şamdan olan qədim köklü alimlər nəslindəndir. Təhsilini Şuşa şəhərində alim Maqsud Çələbi əl-Pənahabadinin yanında tamamlamış, ondan Azərbaycan və fars dillərini öyrənmişdir. Bir müddət Xunzaxda yaşamış Mirzə Camal Cavanşiri də Dibir-qazı ilə dostluq münasibətləri bağlayırdı. Sonralar Dibir-qazı avar Ümmə xana katiblik etmiş, elm və tədris ilə də məşğul olmuşdur. Dibir-qazı avar dili və ədəbi yazılı ənənələrinin inkişafına misilsiz töhfələr vermişdir. Ümmə xana aid edilən bu sözlər məlumdur: “Əvvəlki xanların heç birinin belə müdrik vəzir və bilikli bir katibi yox idi”. Dibir-qazı Ümmə xanın Gürcüstana, Qarabağa və s. yürüşlərində iştirak etmişdir. Məlumdur ki, Qarabağ xanı İbrahimxəlil Ümmə xanın hörmət bəslədiyi şəxsiyyət və bacısının həyat yoldaşı olaraq avar xanı tərəfindən hərtərəfli dəstəklənirdi.

Dibir-qazının Şuşada qələmə aldığı əlyazmalarına Dağıstanda lüğətçiliyin elm olaraq əsasını qoymuş bir neçə leksikoqrafik əsəri – türk (oxu, Azərbaycan) dilinə hərfi tərcümə edilməklə ərəb-fars lüğəti; fars dilinə tərcümə edilməklə ərəb sözləri və ifadələri lüğəti; ərəb, fars, türk və avar dillərinin lüğəti; fars, ərəb və avar dillərinə hərfi tərcümə olunmuş türk dili lüğəti, habelə onun əli ilə köçürülmüş fars dilinə hərfi tərcümə ilə Quran surələri və fars dilini öyrənmək üçün Sədi Şirazinin “Gülüstən”indən beytlər daxildir.

Əlyazmaların kataloqlarında verilən təsvirlərdəki qeydlər Dibir-qazının miladi təqviminə il 1770-1771-ci, 1781-1782-ci, 1783-1785-ci, 1816-ci illərdə Şuşada olduğunu göstərir. Burada bizim üçün maraq kəsb edən amil alimin əsərini yaratdığı yerə

verdiyi təsvirdir. Məsələn, “bəxtiyar Şuşa qalasında” və ya “bəxtiyar aş-Şuşa şəhərində”, “Şuşa adı ilə tanınan Pənahabad şəhəri (qalası)”, “İbrahim xanın evində”, “İbrahim Xəlilin evində”. Həmçinin zamanın təsviri – “Günəş Dolça bürcündə olduğu zaman quyruqlu ulduz meydana çıxdı, və o zaman mən böyük hökmdar Surxayın oğlunun mirzəsi olaraq onun qoşunundaydım və bu mənim Pənahabada ikinci səfərim idi” və ya “Gözlərimin müalicəsi üçün getdiyim vaxt”.

Alimin 1816-cı ildə gözlərini müalicə etdirmək üçün Şuşaya gəlməsi onun Ümmə xanın vəfatından sonra da burada səmimi münasibətlərinin olmasını göstərirdi.

Dibir-qazının öz əsərlərini məhz Azərbaycan şəhəri “Bəxtiyar Şuşa”nın mədəni mühitində yaratması alim üçün fəxrəddici məqam idi və bunun timsalında Şuşa əslində bütün Qafqaz üçün mədəniyyət mərkəzi mahiyyətini daşıyırdı.

Hələ XVIII əsrdə Şuşada nəinki millətimizin görkəmli şəxsiyyətlərinin “böyük ürəyləri” (S.Vurğun) döyünüb, həmçinin dost və qardaş olduqları əməlləri ilə təsdiqlənən digər bölgə xalqlarının nümayəndələrinin də “ürəyləri” onlarla həmahəng (unison) vurub, yazıb qoyduqları irs isə bu torpaqdan qidalanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin Şuşa şəhərinin xalqımızın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi qərarı tarixi gerçəklikləri nəzərə alan və, eyni zamanda, tarixi həqiqəti təsdiq və tarixi ədaləti bərpa edən müdrik addımdır.

**SHUSHA AS A PLACE
FOR WRITING OF WORKS
OF DAGESTANI INTELLECTUALS
(18th CENTURY)**

The place and date of writing of Dagestani authors' works are of special interest in the context of studying the history of the mutual cultural enrichment of the Azerbaijani and Dagestani peoples.

The works of the well-known Avar scholar Mirza Muhammadshafi al-Avari (1742-1817) also known as Dibir-qadi are clear example of this. He came from a family of indigenous hereditary scientists originated from Damascus (Sham), who lived in the Talta quarter of Khunzakh which was inhabited by the local nobles. He completed his education in the city of Shusha under the scholar Maqsud Chelebi al-Panahabadi, and learned Azerbaijani and Persian languages from him. Mirza Jamal Javanshiri, who lived in Khunzakh for some time also maintained friendly relations with Dibir-qadi.

Later, he worked as secretary of Avar Umma Khan, and also engaged in science and teaching. Dibir-qadi made an invaluable contribution to the development of the Avar language and literary traditions. According to the following words attributed to Umma Khan, "none of the previous khans had such a wise vizier and knowledgeable secretary".

* PhD in history., associate professor, leading researcher of the "General history" department of ANAS Institute of History, tagfu@rambler.ru, ORCID:0000-0003-0108-0551.

Dibir-qadi participated in the marches launched by Umma Khan to Georgia, Karabakh and other places. It is known that Karabakh Khan Ibrahimkhalil was fully supported by Avar Khan who respected him for his personality and as his sister's husband.

The manuscript works written by Dibir-qadi in Shusha are several dictionary works which laid the foundation for lexicography in Dagestan as a science namely Arabic-Persian dictionary with literal translation into Turkish (read, Azerbaijani); dictionary of Arabic words and expressions with translation into Persian; the dictionary of Arabic, Persian, Turkish and Avar languages; the Turkish language dictionary literally translated into Persian, Arabic and Avar languages; also surahs from Qur'an literally translated and written by him into Persian, and beits (couplets) from Sadi Shirazi's "Gulistan" for learning Persian.

The descriptions given in the catalogs of manuscripts indicate that Dibir-qadi visited and lived in Shusha in 1770-1771, 1781-1782, 1783-1785, 1816 years. It is of particular interest to us how the author describes the place where he created his works. For example, "in the blessed Shusha fortress" or "in the blessed ash-Shusha city", "Panahabad (fortress) known as Shusha", "in the house of Ibrahim Khan", "in Ibrahim Khalil's house". And also a description of the time "A comet appeared when the Sun was in Aquarius, I was a secretary in the army of the son of the great ruler Surkhay, and it was my second visit to Panahabad" or "When I went there for treatment of my eyes".

The scientist's arrival in Shusha in 1816 to treat his eyes showed that he had a friendly relationship even after the death of Umma Khan.

It was a pride for Dibir-qadi that he created his works in the cultural environment of the Azerbaijani city "blessed Shusha" ("Bakhtiyar Shusha"), and this fact confirms that Shusha actually was the essence of a cultural life for the entire Caucasus.

Even in the 18th century Shusha was a place where beat "the hearts" (S.Vurgun) not only of the outstanding personalities of our nation, but in unison with them also the hearts of the representatives of other peoples of the region who in fact proved brotherly and friendly attitude and who were inspired from this land in their creativity.

The decision of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev to declare Shusha the cultural capital of our people is a wise step that takes into account historical realities as well as confirms the historical truth and restores historical justice.

SEVDA ABDULLAYEVA*

ŞUŞA-AZƏRBAYCANIN İNCİSİ, QAFQAZIN MƏDƏNİYYƏT MƏRKƏZİ

Azərbaycanın tarixi-mədəni mərkəzi olan Şuşa bir vaxtlar "Kiçik Paris", "Qafqaz İncəsənət Məbədi", "Azərbaycan Musiqisinin Beşiyi" və "Şərq Konservatoriyası" adlanırdı. Azərbaycan-

* T.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin əməkdaşı, sevda.abdullayeva.1986@mail.ru, ORCID:0000-0003-1656-0945.

can Milli Elmlər Akademiyasının məlumatına görə, XIX əsrdə Şuşada 95 şair, 22 musiqişünas, 38 xanəndə, 19 xəttat, 16 rəssam, 5 astronom, 18 memar, 16 həkim, 42-yə qədər müəllim və s. yaşayıb yaratmışdır. Şuşa şəhərinin mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsində, elmin və mədəniyyətin inkişafında bu ziyalıların böyük rolu olmuşdur. Üzeyir Hacıbəyov, Bülbül, Xan Şuşinski, Firudin bəy Köçərli, Əbdürrəhim bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Xurşudbanu Natəvan, Həmidə xanım Cavanşir, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi Azərbaycanın tanınmış ziyalıları və sənətkarları əslən Şuşalıdır. Şuşa təbiətinə, təmiz havasına və müalicəvi əhəmiyyətinə görə sovetlər dövründə istirahət şəhəri kimi fəaliyyət göstərirdi. Şuşa dağlarında öz xüsusi gözəlliyi ilə seçilən və dünyanın heç bir yerində bitməyən “Xarı bülbül” çiçəyi bitir. Bu endemik bitkinin həm gözəl, həm də müalicəvi olduğu bilinir. Şuşa şəhərində məscidlər, karvansaraylar, kilsələr, muzeylər var idi. İşğaldan əvvəl Şuşada memarlıq abidəsi sayılan 160 mədəniyyət və tarixi abidə var idi. Bunlara Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü abidələri sayılan Şuşa və Şuşakənd daş türbələri, daş dövrü abidəsi olan Şuşa mağara düşərgəsi, XVIII əsr Şuşa qalasının divarları, Gəncə qapısı, saray və Pənah xanın kitabxanası, İbrahim xanın qalası, Xan sarayı və karvansarası, M.P.Vaqifin mədrəsəsi və türbəsi, Yuxarı məscidi mədrəsəsi, Hacıgülün malikanəsi, ikimərtəbəli karvansarayı, Mehmandarovun malikanə kompleksi, Gövhər ağa, Mərcan ağa, Hacılı, Saatlı, Koçarlı məscidləri, Q.B.Zakir, M.M.Nəvvab, S.S.Axundov, N.B.Vəzirov, Y.V.Çəmənzəminli, Mamay bəyin evi və məscidi, Behbudov evləri, Fərəməzovlar, Zöhrəbəyov, Bəhmən Mirzə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Məktəbin foyesi, Qızlar məktəbinin binası, İsa bulağı və s. tarixi abidələr aiddir.

Şuşa – üç böyük imperiyanın ortasında olan bu şəhər general Səməd bəy Mehmandarovun ata-baba yurduudur. Şuşa – türk dünyasının bu incisi Əhməd bəy Ağaoğlunun vətənidir. O Əhməd bəy ki, 1921-ci ildə Atatürk tərəfindən Ankaradakı Mətbuat İnformasiya İdarəsinin (Matbuat və İstihbarat Umum Müdürlüyü) ilk baş müdiri vəzifəsinə təyin edilir. Anadolu Agentliyinin ilk rəhbəri olur. Parisin Sorbon Universitetinin məzunu olan Əhməd bəy Ankara Universitetinin qurucularından, konkret olaraq Hüquq fakültəsinin isə qurucusu hesab edilir. Ankara Universitetinin Hüquq fakültəsi hazırda Türkiyədə reyting üzrə ən əsas Hüquq fakültəsi sayılır. Göstərilən görkəmli şəxsiyyətlər və eyni zamanda yüzlərlə dünyaca tanınmış mütəfəkkirlərin yurdu olan qədim şəhər Şuşanın tarixi mədəniyyət nümunələri, əfsus ki, erməni qəsbkarları tərəfindən talan edilərək dağıdılmışdır.

Tarixi Zəfərdən sonra Qarabağ, eləcə də Şuşa öz tarixi missiyasını təkrarlamaq yolunda uğurla addımlayır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız Azərbaycan olmaz” fikri bu gün Cənab Prezident İlham Əliyevin siyasətinin prioritet sahəsidir. Azərbaycanın milli və dövlətçilik maraqlarını daim üstün tutan Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyev 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhərinin azad olunması münasibətilə xalqa müraciətində deyib: “İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, Zəfərimizin günüdür!”

**SHUSHA - THE PEARL OF AZERBAIJAN,
THE CULTURAL CENTER OF THE CAUCASUS**

Shusha, the historical and cultural center of Azerbaijan, was once called “Little Paris”, “Temple of Caucasian Art”, “Cradle of Azerbaijani Music” and “The Conservatory of the East”. According to the information of the Azerbaijan National Academy of Sciences, in the 19th century 95 poets, 22 musicologists, 38 singers, 19 calligraphers, 16 artists, 5 astronomers, 18 architects, 16 doctors, about 42 teachers, etc. lived and created in Shusha. These intellectuals had a great role in the transformation of the city of Shusha into a cultural center and in the development of science and culture there. Well-known intellectuals and artists of Azerbaijan, such as Uzeyir Hajibeyov, Bulbul, Khan Shushinski, Firudin bey Kocherli, Abdurrahim bey Vezirov, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Khurshudbanu Natavan, Hamida khanum Javanshir, Ahmed bey Agaoglu are originally from Shusha. Due to its nature, clean air, and medicinal value, Shusha functioned as a resort town during the Soviet era. “Khari bülbül” flower grows in the Shusha mountains, which is distinguished by its special beauty and does not grow anywhere else in the world. This endemic plant is known to be both beautiful and medicinal. There were mosques, caravanserais, churches and museums in the city of Shusha. Before the occupation, there were 160 cultural and historical

* PhD in history, associate professor, Azerbaijan State Agrarian University, Azerbaijan, Ganja sevda.abdullayeva.1986@mail.ru, ORCID:0000-0003-1656-0945.

monuments there, which were considered architectural monuments. These include the Shusha and Shushaken stone cist tombs, which are considered to be the Late Bronze and Early Iron Age monuments, Shusha cave camp, which is a Stone Age monument, walls of the 18th century Shusha fortress, Ganja gate, the palace and library of Panah Khan, Ibrahim Khan's fortress, Khan's palace and caravanserai, M.P. Vagif's madrasa and tomb, Madrasah of the Upper Mosque, Hajigulu's mansion, two-story caravanserai, Mehmandarov's mansion complex, Govhar aga, Marjan aga, Hajili, Saatli, Kocherli mosques, G.B.Zakir, M.M.Navvab, S.S.Akhundov, N.B.Vezirov, Y.V.Chemenzemini, Mamay bey's house and mosque, Behbudovs' houses, Farametzovs', Zohrabbeyovs', Bahman Mirza, Uzeyir bey Hajibeyli, School foyer, Girls' school building, Isa bulagi, etc. are among the historical monuments.

Shusha - this city in the middle of three great empires is the ancestral home of General Samad Bey Mehmandarov. Shusha - this pearl of the Turkic world is the homeland of Ahmad Bey Agaoglu. Ahmad Bey, was appointed by Ataturk in 1921 as the first chief director of the Press Information Department (General Directorate of Press and Intelligence) in Ankara. He becomes the first head of Anadolu Agency. Ahmad Bey, a graduate of Paris Sorbonne University, is considered one of the founders of Ankara University, specifically the founder of the Faculty of Law. The Faculty of Law of Ankara University is currently considered the most important Faculty of Law in Türkiye. The historical cultural examples of the ancient city of Shusha, which was home of the mentioned outstanding personalities and hundreds of world-renowned thinkers, were unfortunately looted and destroyed by the Armenian usurpers.

After the historical Victory, Karabakh, as well as Shusha, are successfully stepping on the road to repeat their historical mission. The opinion of national leader Heydar Aliyev, “There is no Karabakh without Shusha, Azerbaijan without Karabakh” is today a priority area of Mr. President Ilham Aliyev’s policy. President, Commander-in-Chief Ilham Aliyev, who always prioritizes Azerbaijan’s national and statehood interests, said in his address to the people on the occasion of the liberation of Shusha on November 8, 2020: “Shusha, which has been under occupation for twenty-eight and a half years, has been liberated! Shusha is free now! We are back in Shusha! We won this historic Victory on the battlefield. November 8, 2020 will remain forever in the history of Azerbaijan. This history will live forever. This is the day of our glorious Victory!”

BƏXTİYAR HƏSƏNOV*

**ŞUŞA ŞƏHƏRİNDƏ FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN
ƏDƏBİ-BƏDİİ MƏCLİSLƏRİN
ŞƏHƏRİN MƏDƏNİ HƏYATINA TƏSİRİ**

Tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində həmişə söz və sənətin qiymətləndirilməsi ədəbi-mədəni mühitin inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Hələ XIX əsrdə bir çox bölgələrimizdə olduğu kimi Şuşa şəhərində də yaradıcı insanların fəaliyyəti, ədəbi-bədii məclislərin yaranmasına rəvac vermişdir.

*T.ü.f.d., AMEA Tarix İnstitutunun “Qərbi Azərbaycan tarixi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, bosa6983@gmail.com, ORCID:0000-0003-4868-2664.

Əsrlər boyu həmişə paytaxtlarda formalaşan ədəbi-ictimai fikir ayrı-ayrı vaxtlarda bölgələrə də sirayət etmiş və biri digərini tamamlamışdır.

Mədəniyyətimizin paytaxtı hesab edilən Şuşa şəhərində tarixən sözlə sənət birlikdə öz inkişaf mərhələlərini keçmişdir. XIX əsrdə şəhərin istər poeziya məclisləri olsun, istərsədə musiqi yığıncaqları həmişə şəhərin ədəbi-mədəni mühitinin inkişafına təsir etmişdir. Bu ədəbi məclislərdən biri Şuşa şəhərində ədəbiyyatın inkişafında müstəsna xidmətləri olan “Məclisi-üns” (“Dostluq məclisi”) olub. Şuşalı şairlər Mirzə Rəhim Fəna və Hacı Abbas Ağahın təşəbbüsü ilə 1864-cü ildə fəaliyyətə başlamışdır. Dövrün görkəmli ziyalıları Mirzə Əli Qazinin mədrəsəsində təşkil olunan söz sənəti məclisi bir müddət sonra Hacı Abbas Ağahın evində fəaliyyətini davam etdirib. 1872-ci ildən isə görkəmli şairə Xurşidbanu Natəvanın himayəsi və rəhbərliyi ilə onun evində fəaliyyətini davam etdirən “Məclisi-üns”ün məclisləri daha da genişlənmişdir. Otuzdan çox tanınmış şuşalı şair məclisin daimi üzvləri olublar. “Məclisi-üns”ün fəaliyyəti Xan qızı Natəvanın vəfatına qədər yəni 1897-ci ilədək davam etmişdir.

Bu məclis Şuşa şəhərində ədəbi mühitinin formalaşması və ədəbi nəsillərin yetişməsində mühüm rol oynamışdır.

44 günlük II Qarabağ savaşı-Vətən müharibəsi zamanı düşməndən geri alınmış Şuşa şəhərində fəaliyyət göstərmiş məclisin yenidən bərpası üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti 2022-ci il 14 mart tarixli 3181 nömrəli Sərəncam imzalamış və “Xurşidbanu Natəvanın 190 illik yubileyinə dair Tədbirlər Planı”nın əsasında “Məclisi-üns” Ədəbi Məclisinin bərpası həyata keçirilmiş, 9 sentyabr 2022-ci il tarixində Şuşa şəhərində ilk toplantısı olmuşdur.

Bu məclisdən səkkiz il sonra Şuşa şəhərində yeni bir məclis “Məclisi-fəramuşan” (“Unudulmuşlar məclisi”) yaxud “Məclisi-xamuşan” (“Dinməz, sakit adamlar məclisi”) ədəbi məclisi təşkil olunmuşdur. Mir Möhsün Nəvvabın rəhbərliyi altında yaradılmış bu məclisin Şuşa şəhərinin mədəni inkişafında xüsusi xidmətləri olmuşdur. “Məclisi fəramuşan”ın üzvləri İngiltərə, Fransa, Almaniya şirkətlərinin təşkilatçılığı ilə çalıb-oxumalarını val-lara yazdırmışlar.

Azərbaycanda orta əsrlərdən başlayaraq XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə qədər fəaliyyət göstərmiş şeir məclisləri olub. Ancaq adətən Şuşa şəhərində belə məclislərdə şairlərlə yanaşı məşhur xanəndələr də iştirak edirdilər. Şuşa şəhərində fəaliyyət göstərən belə musiqi məclislərindən biri XIX əsrin ortalarında Xarrat Qulunun musiqi məclisi, sonralar isə Kor Xəlifənin məktəbi olmuşdur. Bu məktəblər əsasən dini məqsədlərə xidmət etsələr də, sonralar muğamı tədris edən musiqi məktəblərinin fəaliyyətlərinə nümunə olmuşlar.

Şuşada fəaliyyət göstərən məclislərdən bir də “Nəvvabın məclisi” musiqi məclisi olmuşdur. Bu məclisdə Şərq musiqisinin incəliklərinə dərindən bələd olan görkəmli musiqişünaslar xanəndələrin düzgün oxumasına və ustalıqına xüsusi qayğı göstərilməmişdir. Nəvvab böyük xanəndə Hacı Hüsünün yaxından iştirakı ilə Şuşada “Xanəndələr məclisi” təşkil etmişdi. Onun musiqi məclisi Xarrat Qulunun musiqi məclisindən və Xurşidbanu Natəvanın “Məclisi üns”ündən sonra şəhərin mədəni həyatında müstəsna rol oynamışdır. Nəvvabın musiqi məclisindən sonra, Şuşada Molla İbrahimin musiqi məktəbi yaranmışdı. Bu məktəbdə bir çox musiqiçi dərs almışdır.

Şuşada fəaliyyət göstərən ədəbi-bədii məclislər şəhərin mədəni inkişafında insanların yaxından iştirak etməsinə şərait yara-

dırdı. Nümunə kimi göstərmək olar ki, yuxarıda adı çəkilən “Məclisi-fəramuşan” (“Unudulmuşlar məclisi”) yaxud “Məclisi-xamuşan” (“Dinməz, sakit adamlar məclisi”) - adından da görünür ki, belə məclislər insanları şəhərin mədəni həyatının inkişafında iştirak etməyə dəvət edirdi.

BAKHTIYAR HASANOV*

**THE INFLUENCE OF THE LITERARY AND
ARTISTIC MAJLISES (GATHERINGS) FUNCTIONING
IN THE CITY OF SHUSHA
ON THE CULTURAL LIFE OF THE CITY**

The appreciation of word and art at different stages of history has always had an impact on the development of the literary and cultural environment. Even in the 19th century, as in many regions of our country, the activity of creative people in the city of Shusha led to the creation of literary and artistic gatherings.

Literary and social opinion, which was always formed in the capitals throughout the centuries, spread to the regions at different times and one complemented the other.

In the city of Shusha, which is considered the center of our culture, art and word have historically gone through their stages of development. In the 19th century, the city's poetry and music gatherings always influenced the development of the city's

* PhD in history, leading researcher of the department “History of the Azerbaijan Democratic Republic” of ANAS A.A.Bakikhanov Institute of History, e-mail- bosa6983@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4868-2664.

literary and cultural environment. One of these literary assemblies was “Majlisi-uns” (“Friendship Majlis”), which had exceptional services in the development of literature in the city of Shusha. It was started in 1864 at the initiative of poets Mirza Rahim Fena and Haji Abbas Agah from Shusha. After some time, these gatherings organized in the madrasa of Mirza Ali Qazi, a prominent intellectual of the time, continued its activities in the house of Haji Abbas Agah. Since 1872, the “Majlisi-uns” gatherings, which continued to operate under the patronage and leadership of the famous poetess Khurshidbanu Natavan in her house, expanded even more. More than thirty well-known poets from Shusha were permanent members of the majlis. The activity of “Majlisi-uns” continued until the death of Khanqizi Natavan, i.e. until 1897.

This majlis played an important role in the formation of the literary environment in the city of Shusha and the upbringing of literary generations.

On March 14, 2022, the President of the Republic of Azerbaijan signed Order No. 3181 for the restoration of the majlis that functioned in the city of Shusha, which was recaptured from the enemy during the 44-day Second Karabakh War- War for Motherland, and based on the “Plan of Events for the 190th Anniversary of Khurshidbanu Natavan” the “Majlisi-uns” literary gatherings was restored. The first gathering was held on September 9, 2022 in Shusha city.

Eight years after this gathering, a new literary meeting “Majlisi-faramushan” (“Majlis of forgotten people”) or “Majlisi-khamushan” (“Majlis of silent, quiet people”) was organized in Shusha city. This majlis, established by Mir Mohsen Navvab, had special services in the cultural development of Shusha city.

The singing and playing of “Majlisi-faramushan” members were recorded on the gramophone disks with the organization of companies from England, France and Germany.

There were poetry gatherings that activated in Azerbaijan from the middle ages, i.e. from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century. However, in the city of Shusha, along with poets, famous singers also participated in such gatherings. One of such musical majlises operating in the city of Shusha in the mid of the 19th century was the musical majlis of Kharrat Gulu, and later the school of Kor Khalifa. Although these schools mainly served religious purposes, later they became an example of the activities of music schools teaching mugham.

One of the majlises operating in Shusha was the music assembly of “Navvab”. Prominent musicologists who were knew the Eastern music to its nicety paid special attention to the correct singing and mastery of the singers at this event. With the close participation of the great singer Haji Hussu, Navvab organized the “Majlis of singers” in Shusha. His music majlis played an exceptional role in the cultural life of the city after the music majlis of Kharrat Qulu and Khurshidbanu Natavan’s “Majlisi-uns”. After Navvab’s music majlis, Molla Ibrahim’s music school was established in Shusha. Many musicians studied at this school.

Literary and artistic majlises operating in Shusha created conditions for close participation of people in the cultural development of the city. As an example, the name of the above-mentioned “Majlisi-faramushan” or “Majlisi-khamushan” shows that such gatherings encouraged people to participate in the development of the cultural life of the city.

NƏZAKƏT İSMAYİLOVA,*
AZADƏ ƏLİYEVƏ **

ŞUŞA – MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİMİZİN BEŞİYİ, QARABAĞIN MİRVARİSİDİR

Şuşa Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyi, bir çox görkəmli sənətkarların, musiqiçi, memar, rəssam və ədiblərin, dünya mədəniyyət xəzinəsinə böyük töhfələr vermiş şəxsiyyətlərin vətənidir.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı olmuşdur. Qarabağın tacı olan Şuşa xalqımız üçün müqəddəs və əziz məkandır. Şuşa sevgisi hər bir azərbaycanlının mənəvi varlığının ayrılmaz parçasıdır.

Şərq ölkələrinin mədəniyyət mərkəzlərindən olan, milli memarlıq uslubu ilə seçilən, orta əsrlər şəhərsalma sənətinin qiymətli abidəsi adlandırılan mədəniyyətimizə, ədəbiyyatımıza, incəsənətimizə bəxş etdiyi tarixi şəxsiyyətləri ilə seçilən, muğamımızın beşiyi sayılan, Azərbaycan tarixinə Qasım bəy Zakir, Xurşidbanu Natəvan, Mir Möhsün Nəvvab, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Firudin bəy Köçərli, S.S.Axundov, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi şəxsiyyətlər bəxş edən Qarabağın dilbər guşəsi olan Şuşa şərqililərə məxsus arxitekturası ilə də fərqlənir. Azərbaycanın alınmaz qalası, mədəniyyət məbədi olan bu qədim şəhər özü boyda tarixi abidədir.

XIX əsrin qabaqcıl şəxslərindən olan Mir Möhsün Nəvvab Şuşada anadan olmuşdu. O, şair, rəssam, musiqişünas, astronom,

* Fil.ü.f.d., dos., Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, nezaket.ismaylova@yahoo.com, ORCID: 0009-0007-3730-6838.

** Naxçıvan Dövlət Universitetinin doktorantı, azadealiyeva222@gmail.com, ORCID: 0009-0001-1689-4307.

xəttat, nəqqaş, riyaziyyatçı idi. Şuşanın yetişdirdiyi məşhur sənətkarlardan biri də Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nəcəf bəy Vəzirovdur. Ədib milli dramaturgiyamızda tragediya janrının banisi, istedadlı publisist idi. Şuşa şəhərində mədəniyyətin, xüsusilə incəsənətin inkişafında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin böyük xidmətləri olub. M.F.Axundovun, N.Vəzirovun ənənələrini davam etdirən Ə.Haqverdiyev mədəniyyət tariximizdə istedadlı dramaturq, nasir, rejissor və görkəmli alim kimi iz qoyub. Şuşada doğulan və ədəbiyyatımıza böyük töhfələr verən ədiblərdən biri də görkəmli yazıçı, tarixi romanlar müəllifi Yusif Vəzir Cəmənzəminlidir.

Tanınmış ədəbiyyatşünas Firudin bəy Əhmədağa oğlu Köçəri Şuşada anadan olmuşdu. Uzun illər Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi ilə məşğul olmuş, “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” adlı irihəcmli əsərini yazmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə ümumiyyətlə Azərbaycan yoxdur”. Şuşanın ölkəmiz üçün dəyərini bu sözlərlə ifadə etmişdir. Prezident İlham Əliyevin bildirdiyi kimi Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün, vətənin, millətin sevməli hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir.

Şuşa şəhərinin mənəvi pasportu olan Daşaltı dərəsi, Cıdır düzü, memarlıq inciləri Şuşanı qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanıtmışdır. Hər biri əvəzsiz sənət nümunəsi olan Xan, Qaxal mağaraları, Şuşa qalası, Xurşudbanu Natəvanın, artilleriya generalı Mehmandarovun, şair-rəssam Mir Möhsün Nəvvabın ev muzeyləri, İbrahim xanın və onun qızı Qara Böyükxanımın qəsrləri, “Gəncə darvazaları”, Gövhər ağa məscidi, əsas ticarət mərkəzi olan “Rastabazar”, möhtəşəm qala divarları, memarlıq üslub ilə inşa olunan digər tikililər şəhərə gələn qo-

naqları valeh etmişdir. Bu şəhər, Xarı bülbülün vətəni sayılan Şuşa bütün gözəlliyi ilə fərqləndiyindən həmişə kimlərsə göz dikdiyi məkana çevrilib.

“Qarabağnamə” müəlliflərinin göstərdiyi kimi tarixin müxtəlif dövrlərində xaqanlara təslim olmayan Şuşa qalası aylarla mühasirədə saxlanılsa da, bu cənnətməkan diyarı fəth etmək heç kimə nəsib olmamışdır. “Əgər mənə qoruyan mənim tanıdığım-dırsa, şüşəni daş içərisində də salamat saxlar” deyən Qarabağ xanının vəziri, şair Molla Pənah Vaqif hələ o dövrdə Şuşanın alınmaz qala olduğunu söyləmişdir

Adlarını cəkdiyimiz və çəkmədiyimiz bu görkəmli sənətkarların ruhları artıq şaddır. 8 noyabr - Şuşanın azad olunduğu gündür və bu tarix azərbaycanlıların yaddaşına ən unudulmaz günlərindən biri kim daxil olmuşdur.

NAZAKAT ISMAYILOVA,*
AZADE ALIYEVA**

SHUSHA - THE CRADLE OF OUR NATIONAL CULTURE, AZERBAIJAN'S GEM, THE PEARL OF KARABAKH

Shusha is the cradle of Azerbaijani culture, the homeland of many outstanding able men, musicians, architects, artists and writers, personalities who have made great contributions to the cultural treasury of the world. As we know, there was a decree

*PhD in philology, associate professor, Nakhchivan Teachers' Institute. Email: nezaket.ismayilova@yahoo.com, ORCID: 0009-0007-3730-6838.

**Doctoral student of Nakhchivan State University, Azadealiyeva222@gmail.com, ORCID: 0009-0001-1689-4307.

of the President of the Republic of Azerbaijan on the declaration of 2022 as the “Year of Shusha” in the Republic of Azerbaijan. Shusha, the crown of Karabakh, is a sacred and dear place for our people. Love for Shusha is an integral part of the spiritual existence of every Azerbaijani.

Shusha, one of the cultural centers of the Eastern countries, being notable for its national architectural style, called a valuable monument of art of the medieval city planning, distinguished by the historical personalities it gave to our culture, literature, fine arts, considered the cradle of our mugham, Shusha, a charming corner of Karabakh, which has brought such personalities as Gasim bey Zakir, Khurshidbanu Natavan, Mir Mohsun Navvab, Najaf bey Vezirov, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Yusif Vezir Chemenzeminli, Firudin bey Kocherli, S.S.Akhundov, Ahmad bey Agaoglu, is also distinguished by its architecture inherent to Eastern people. This ancient city, which is an impregnable fortress and cultural temple of Azerbaijan, is a historical monument as a whole.

Mir Mohsun Navvab, one of the progressive -minded people of the 19th century, was born in Shusha. He was a poet, artist, musicologist, astronomer, calligrapher, painter and mathematician. One of the famous able men of Shusha is Najaf bey Vezirov, a prominent representative of Azerbaijani literature. The writer was the founder of the genre of tragedy in our national dramaturgy and a talented publicist. Abdurrahim bey Hagverdiyev made great contributions to the development of culture, especially art, in the city of Shusha. Continuing the traditions of M.F.Akhundov and N.b.Vezirov, A.Hagverdiyev left a mark in our cultural history as a talented dramatist, writer, director and outstanding scientist. Yusif Vezir Chemenzeminli,

an outstanding writer and author of historical novels, is one of the writers who was born in Shusha and made great contributions to our literature.

The well-known literary critic Firudin bey Ahmadaga oglu Kocherli was born in Shusha. He was engaged in the history of Azerbaijani literature for many years and wrote a voluminous work called “Literature of Azerbaijani Turks”. National leader Heydar Aliyev said: “There is no Karabakh without Shusha, and there is no Azerbaijan at all without Karabakh”. He expressed the value of Shusha for our country with these words. As President Ilham Aliyev stated, Shusha is a dear city, a dear land, a dear fortress, a dear monument not only for the people of Shusha, but for all Azerbaijanis, for every citizen who loves his homeland and nation.

The spiritual passport of Shusha Dashalti valley, Jidir duzu and architectural pearls has introduced Shusha as one of the ancient cultural centers. Khan, Qakhali caves, Shusha fortress, memorial houses of Khursudbanu Natavan, artillery general Mehmandarov, poet-artist Mir Mohsun Navvab, palaces of Ibrahim Khan and his daughter Gara Beyukkhanim, “The Ganja Gates”, Govhar Agha Mosque, main shopping center “Rastabazar”, magnificent fortress walls, and other constructions built in architectural style fascinated the visitors of the city. This city, Shusha, which is considered the home of the Khari bulbul, stands out with all its beauty, so it has always become a place that someone strongly desired.

As the authors of “Garabagnamehs” wrote that although the Shusha Fortress, which did not surrender to the khagans, was besieged for months, but no one was lucky enough to conquer this heavenly land. The poet, grand vizier of Karabakh Khan

Molla Panah Vagif saying “If the one who protects me is someone (God) I know, he will keep the glass safe even among the stones”, noted that Shusha was an impregnable fortress even at that time.

The souls of these outstanding people, whose names we have mentioned and not mentioned, are already happy. On May 8, Shusha was liberated. This date is one of the most unforgettable days of Azerbaijanis.

TƏRANƏ ABDULLAYEVA*

**ŞUŞANIN GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİNİN DÜNYA
ƏDƏBİ-MƏDƏNİ VƏ SİYASİ HƏYATINDA ROLU:
ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU**

Əsası XVIII əsrdə (1752) Pənahəli Xan tərəfindən qoyulan Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtıdır. “Mədəniyyət paytaxtı”, “mədəniyyət mərkəzi” – bu ifadələr Şuşa haqqında əbəs yerə deyilməmişdir. Çünki, burada çoxlu sayda həm tarixi mədəniyyət abidələri - Şuşa şəhərinin tarixi mərkəzində 549 qədim bina (bunlardan 72-si Azərbaycan tarixində iz qoymuş şəxslərin yaşayış evləri və ya ev muzeyləridir), 17 məhəllə bulağı, 17 məscid, 6 karvansara, 3 türbə, 2 mədrəsə, bir neçə kilsə və monastır, 2 qəsir və qala divarları yerləşir, həm də tarixən Azərbaycanın ədəbi, mədəni və ictimai həyatında xüsusi iz buraxmış görkəmli şəxsiyyətlər arasında şuşalılar az olmamışdır. Şuşa

* AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzinin “Folklorşünaslıq və el sənətləri” şöbəsinin elmi işçisi, AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı, terane873@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6352-7801.

özünün yetişdirdiyi istedadlı ədəbi, ictimai-siyasi şəxsiyyətləri ilə yalnız Azərbaycan deyil, dünya ictimai-siyasi və mədəni həyatına öz töhfəsini vermişdir.

Azərbaycan Respublikasının Elmlər Akademiyasının topladığı məlumatlara görə təkcə XIX əsrdə Şuşada 95 şair, 22 musiqişünas, 38 xanəndə, 19 xəttat, 16 nəqqaş, 12 nüsxəbənd, 5 astronom, 18 memar, 16 həkim, 42-yə qədər müəllim və s. olmuşdur.

Əgər Xurşidbanu Natəvan, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Firidun bəy Köçərli, Qasım bəy Zakir, Abdulla bəy Vəlizadə və sairələrinin Azərbaycanın ədəbiyyatında xüsusi rolu olan şəxsiyyətlər kimi adlarını çəkirsə, musiqi sahəsində Cabbar Qaryağdıoğlunun, Xan Şuşinskinin, bəstəkarlardan Üzeyir Hacıbəyovun, Zülfüqar Hacıbəyovun, Fikrət Əmirovun, Niyazinin, Əfrasiyab Bədəlbəylinin, Soltan Hacıbəyovun, müğənni Rəşid Behdudovun adlarını çəkməliyik.

Şuşada təkcə ədəbi-mədəni sahədə deyil, həmçinin ictimai-siyasi sahələrdə də kifayət qədər tanınmış şəxsiyyətlər yetişmişdir ki, onların dünya ictimai-siyasi həyatında xüsusi rolu olmuşdur. Bunlar içərisində Kərim bəy Mehmandarov, Əsəd bəy Əmirov və s. adlarını çəkə bilərik. Belə ictimai xadimlər içərisində Əhməd bəy Ağaoğlunun özünəməxsus yeri vardır.

Əhməd bəy Ağaoğlu Şuşada doğulub, yetişən önəmli şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. O, təkcə Azərbaycanda deyil, həmçinin qardaş Türkiyədə də ictimai fəaliyyətlə məşğul olur, ictimai xadim, siyasətçi, jurnalist, pedaqoq, yazıçı, türkoloq kimi tanınırdı. Bütün həyatı və fəaliyyəti boyunca türk xalqlarının rifahı naminə çalışmış, bütün sahələrdə öz fəaliyyətini əks etdirmişdir.

Ə. Ağaoğlunun öz yaradıcılığında toxunduğu ən önəmli mövzulardan biri də mədəniyyət anlayışıdır. O mədəni qələbənin qazanılmasını Azərbaycan xalqının Qərb mədəniyyətinə meyllənməsində görür, dünyada üç böyük mədəniyyətin olduğu fikrini

irəli sürür və dəstəkləyirdi. Onun “Üç mədəniyyət” əsəri bu baxımdan dəyərlidir. Əhməd bəy Ağaoğlunun Maltada əsirlikdə olduğu vaxtlarda yazdığı müxtəlif mövzulardakı yazıları sonralar – 1927-ci ildə “Üç Mədəniyyət” adı altında toplanmışdır. Əsərdəki mövzular Üç Mədəniyyət, Din, Əxlaq, Fərd, Ailə, Cəmiyyət, Dövlət, Hökumət başlıqları ilə verilmişdir. Bu yazılar kitab şəklində çap olunmamışdan əvvəl “Türk Yurdu” dərgisində silsilə olaraq dərc olunmuşdur. Əsər ilk dəfə kitab şəklində 1927-ci ildə nəşr olunmuşdur. Sonralar bir neçə dəfə çap edilmişdir.

Ə. Ağaoğlu həmçinin “Difai” siyasi partiyasının da qurucusu olmuşdur. Difai Bakıda və Gəncədə, Daşnaksütyun partiyasının terrorizminə və çar istibdadına qarşı mübarizə aparmaq üçün yaradılan siyasi təşkilat idi. Difai Partiyasının Şuşa komitəsinin sədri isə yuxarıda da adını qeyd etdiyimiz Kərim bəy Mehmandarov olmuşdur.

Əbdül Kərim bəy Mirzə Mustafa bəy oğlu Mehmandarov 1854-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdu. 1872-ci ildə Bakı şəhər gimnaziyasını bitirmişdi. Sankt-Peterburq Tibb Cərrahlıq Akademiyasına daxil olmuşdu. 1877-ci ildə akademiyanı tamamlayıb Sankt-Peterburq klinik hərbi xəstəxanasında həkim işləmişdi.

1873-cü ildə Azərbaycana dönmüş, Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasında həkim kimi çalışmışdı. Sonra isə Şuşa şəhərində işləmişdi. Şəhərdə çalışarkən ictimai işlərdə də fəal iştirak etmişdi.

Gördüyümüz kimi Şuşada o qədər böyük şəxsiyyətlər, sənətkarlar, siyasi şəxsiyyətlər yetişmişdir ki, bunların hər birini tək-tək sadalamaq kiçik bir tezisdə, məqalədə haqqında geniş məlumat vermək mümkün deyildir. Lakin qısa da olsa bu mövzuya diqqət çəkməyi və gələcək tədqiqatlarda mövzunu genişləndirməyi lazım bildik.

**THE ROLE OF PROMINENT PERSONALITIES OF
SHUSHA IN WORLD LITERARY-CULTURAL AND
POLITICAL LIFE: AHMAD BEY AGAOGLU**

Shusha, founded by Panahali Khan in the 18th century (1752), is the cultural capital of Azerbaijan. “Capital of culture”, “center of culture” - these expressions were not said about Shusha in vain. Because there are a large number of historical and cultural monuments here - 549 ancient buildings in the historical center of Shusha (72 of which are residences or memorial houses of people who left a mark on the history of Azerbaijan), 17 mehelle bulags (neighborhood springs), 17 mosques, 6 caravansaries, 3 tombs, 2 madrasahs, several churches and monasteries, 2 castles and fortress walls are located, and there were not a few people from Shusha who left a special mark on the literary, cultural and social life of Azerbaijan. Shusha contributed to the social, political and cultural life of not only Azerbaijan, but also the world with his talented literary, social and political personalities.

According to the information collected by the Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan, only in the 19th century there were 95 poets, 22 musicologists, 38 singers, 19 calligraphers, 16 engravers, 12 copyists, 5 astronomers, 18 architects, 16 doctors, up to 42 teachers, etc. in Shusha.

* Sheki Regional Scientific Center of ANAS, scientific employee of the “Folklore studies and handicrafts” department, candidate for a degree, Nizami Ganjavi Institute of Literature, e-mail: terane873@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6352-7801.

If we mention the names of Khurshidbanu Natavan, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Firidun bey Kocherli, Gasim bey Zakir, Abdulla bey Velizade and others as personalities who have a special role in the literature of Azerbaijan, in the field of music we should mention the names of Jabbar Garyagdioglu, Khan Shushinsky, composers Uzeyir Hajibeyov, Zulfugar Hajibeyov, Fikret Amirov , Niyazi, Afrasiyab Bedelbeyli, Soltan Hajibeyov, singer Rashid Behdudov.

In Shusha, not only in the literary and cultural field, but also in the social and political fields, quite well-known personalities have grown up, who had a special role in the world social and political life. Among them we can name them Kerim bey Mehmandarov, Asad bey Amirov and others. Among such public figures, Ahmad bey Agaoglu has a special place.

Ahmad bey Agaoglu was one of the important personalities born and lived in Shusha. He was engaged in social activities not only in Azerbaijan, but he was known as a public figure, politician, journalist, educator, writer, Turkologist also in brotherly Turkey. Throughout his life and activities, he worked for the welfare of the Turkish people and reflected his activities in all fields.

One of the most important topics touched by A.Agaoglu in his work is the concept of culture. He saw the achievement of the cultural victory in the inclination of the Azerbaijani people to the Western culture, he put forward and supported the idea that there are three great cultures in the world. His work “Three Cultures” is valuable from this viewpoint. Ahmad bey Agaoglu’s writings on various topics, written during his captivity in Malta, were later - in 1927 - collected under the title “Three Cultures”. The topics in the work are given under the

headings - Three Cultures, Religion, Ethics, Individual, Family, Society, State, Government. These articles were serially published in “Türk Yurdu” magazine before being published as a book.[135] The work was first published as a book in 1927. Later it was published several times.

A.Agaoglu was also the founder of “Difai” political party. Difai was a political organization created in Baku and Ganja to fight against the terrorism of the Dashnaksutyun party and the tyranny of the tsar. Chairman of the Shusha Committee of the Difai Party was Kerim Bey Mehmandarov, who we mentioned above.

Mehmandarov, the son of Abdul Kerim bey Mirza Mustafa bey, was born in Shusha in 1854. He graduated from Baku City Gymnasium in 1872. He entered the St. Petersburg Medical and Surgical Academy. In 1877, he graduated from the academy and worked as a doctor in the St. Petersburg clinical military hospital.

He returned to Azerbaijan in 1873 and worked as a doctor in Javanshir uyezd of Yelizavetpol guberniya. Then he was changed to the city of Shusha. While working in the city, he actively participated in public works.

As we have seen, so many great personalities, artists, and political figures have grown up in Shusha that it is impossible to list each of them individually and to give extensive information about them in a small thesis or article. However, we found it necessary to pay attention to this topic, even if it is short, and to expand the topic in future studies.

MƏDƏNİYYƏTİN BEŞİYİ ŞUŞADAN İNKİŞAF İMPULSLARI

Şuşa ölkəmizin ən gözəl və bərəkətli regionlarından biridir. Bu regionun perspektivləri Azərbaycanın davamlı inkişafı üçün çox vacib olacaq. Regionun bərpası ilə bağlı bizi çox böyük işlər gözləyir. Biz bütün bu yerləri bərpa edəcəyik. Kəndlərin, şəhərlərin infrastrukturunun, ekologiyanın bərpası – bütün bu planlar var. Necəki torpaqlarımızı qaytardıq, düşməni məhv etdik, üçrəngli bayrağımızı ucaltdıq, bütün qalan məsələləri də həll edəcəyik.

Doğma Qarabağımızın – bizim olanın bizə qaytarılması, vətənimizin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi şəhidlərimizin qanı, Ali Baş Komandanın qətiyyətli siyasəti nəticəsində mümkün oldu. Qarabağı xüsusən də, Şuşanı qısa zamanda necə azad etdiksə, eləcə də qısa zamanda dünyanın ən gözəl məkanına çevriləcək. Zəngilanda “Ağıllı kənd” – “ Smart village” layihəsinin uğurlu icrası buna ən gözəl nümunədir. Qarabağdakı iqtisadi potensialın dəyərləndirilməsi, orada əhalinin davamlı və dayanıqlı məskunlaşmasının təmin edilməsi olduqca vacibdir. 4-cü Sənaye İnqilabının üstünlüklərindən istifadə edərək XXI əsr bacarıqlarına malik işçi kütləsinin hazırlanması qarşıda duracaq əsas məsələlərdən olmalıdır.

Qarabağın xüsusəndə, Şuşanın yüksək səviyyədə bərpa və hərtərəfli inkişafı Azərbaycanın turizm sektorunun ən gözəl məkanına çevrilməsi deməkdir.

*Bakı Dövlət Universitetinin bakalavri, cimnazabdullayeva98@gmail.com,
ORCID:0000-0001-6499-6378.

Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Bu şəhərin əsası 1752-ci ildə Pənahəli xan tərəfindən qoyulmuşdur. Bu şəhər Qarabağ xanlığı 1822-ci ildə süqut edənə qədər onun paytaxtı olmuşdur. Şuşanın tarixi mərkəzində 549 qədim bina (bunların 72-si Azərbaycan tarixində iz qoymuş şəxslərin yaşayış evləri və ya ev muzeyləri, 17 məhəllə, 17 məscid, 6 karvansara, 3 türbə, 2 mədrəsə, 2 qəsir və qala divarları erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir. Bu abidələrin əksəriyyəti XIX əsrdə yaşamış Azərbaycan memarı Kərbəlayı Səfixan Qarabaği tərəfindən tikilmiş və həmin dövrün ən məşhur nəqqəşi Kərbəlayi Səfərli tərəfindən bəzədilmişdir.

Zaqafqaziya məkanında “mədəniyyət beşiyi” hesab edilən Şuşa bu adı əbəd yerə qazanmayıb. Zaqafqaziya məktəblərinin 1829-cu il nizamnaməsinə əsasən 1830-cu ildə Şuşada Cənubi Qafqazın dünyəvi təhsil verən ilk qəza məktəbi fəaliyyətə başlayıb. Gövhəriyyə mədrəsəsi isə Şuşa şəhərində Gövhər ağa məscidinin nəzdində fəaliyyət göstərən 1864-cü ildə Gövhər ağanın vəqf gəliri hesabına 175 min manat qızıl pul xərcləyərək Böyük Cümə məscidini əsaslı surətdə bərpa etdirdikdən sonra hücrələrdən birini mədrəsə üçün ayıraraq. Burada oxuyan yoxsul uşaqların hamısı onun hesabına təhsil aldığı üçün el arasında “Gövhəriyyə” məktəbi də adlandırılırdı.

Şuşa realnı məktəbi də ermənilər tərəfindən məhv edilmişdir. Bu təhsil ocağının müasir standartlara cavab verəcək şəkildə bərpası haqqında cənab Prezidentin 20 may 2022-ci il tarixli sərəncamı olduqca qürurvericidir. Çünki Şuşanın gələcək təhsil sisteminin inkişafında bu təhsil ocağının əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Günümüzdə erməni vandalizminə məruz qalan tarixi memarlıq abidələrinin bərpa edilməsi mərhələli şəkildə davam edir.

İşğal zamanı məscidlərin çoxu Bunların sırasına “Yuxarı Gövhər ağa” (1874-1875), “Aşağı Gövhər ağa” (1883-1884), “Saatlı” məscidi ermənilər tərəfindən məhv edilmişdir. Digər məscidlərimizdə isə donuz saxlanılmışdır.

Şuşadakı evlərin çoxu “Arran” memarlıq məktəbinin izlərini daşdığı üçün unikal sənət nümunələri hesab edilir. Şəhərin cənub tərəfində yerləşən Cıdır düzündə isə Şuşa şəhəri azad edildikdən sonra 2021-ci ilin may ayında uzun illərdən sonra yenidən “Xarı bülbül” festivalı keçirilmişdir.

Şuşa şəhərinin memarlıq siması üçün şəhərin yerləşdiyi ərazinin relyefi xüsusi rol oynayır. Bu baxımdan Şuşa şəhəri tamamilə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Öz coğrafi mövqeyinə, təbii və tarixi xüsusiyyətlərinə görə Şuşa yalnız Azərbaycanda deyil, dünyada az təsadüf olunan şəhərdir. Buna görə məhz cənab Prezident Şuşanı 2022-ci il üçün Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan edib. 2023-cü ildə isə türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilib.

Şuşa bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!

CHIMNAZ ABDULLAYEVA*

IMPULSES OF DEVELOPMENT FROM SHUSA, THE CRADLE OF CULTURE

Shusha is one of the most beautiful and fertile regions of our country. The prospects of this region will be very important for the sustainable development of Azerbaijan. We have a lot of

*Bachelor at Baku State University, email: cimnazabdullayeva98@gmail.com, ORCID:0000-0001-6499-6378.

work ahead regarding the restoration of the region. We will restore all these places; restoration of villages, cities, infrastructure, ecology. We have returned our lands destroyed by the enemy, raised our tricolor flag and we will solve all other issues.

The return of our native Karabakh, ensuring the territorial integrity of our homeland became possible as a result of the blood of our “martyrs” and the determined policy of the Supreme Commander-in-Chief. Karabakh, especially Shusha, will soon become the most beautiful place in the world, just as we liberated it in a short time. The best example of this is the successful implementation of the “Smart village” project in Zangilan. It is very important to assess the economic potential in Karabakh and ensure the permanent and sustainable settlement of the population there. Using the advantages of the 4th Industrial Revolution, training the workforce with 21st century skills should be one of the main issues to be faced.

The high level of restoration and comprehensive development of Karabakh, especially Shusha, has greater opportunities to become the most beautiful place in the tourism sector of Azerbaijan.

The city of Shusha is one of the cultural centers of Azerbaijan. The foundation of this city was laid in 1752 by Panahali Khan. This city was the capital of the Karabakh Khanate until its fall in 1822. This city was the home of many Azerbaijani intellectuals, poets, especially musicians during a certain period. In the historical center of Shusha, 549 ancient buildings (72 of which are residential houses or memorial houses of people who left a mark on the history of Azerbaijan, 17 mehelles, 17 mosques, 6 caravansaries, 3 shrines, 2 madrasas, 2 castles and fortress walls were destroyed by

Armenian vandals. Most of these monuments were built by the Azerbaijani architect Kerbalayi Safikhan Garabagi who lived in the 19th century and decorated by the most famous painter of the period Kerbalayi Safarali.

During the Nagorno-Karabakh war, as a result of the destruction of the infrastructure of Shusha, including Aghdam, by Armenian vandals, the examples of material culture in Shusha, including “Yukhari Govhar agha” and “Ashaghi Govhar agha” mosques.

Shusha, which is considered the “Cradle of Culture” in Transcaucasia, did not earn this name in vain. According to the 1829 charter of the Transcaucasian schools, the first secular education school of the South Caucasus was opened in Shusha in 1830. The Govhariyya madrasa, operating under the Govhar Aga Mosque in Shusha, was founded in 1864 by spending 175.000 manats of gold money from the income of Govhar Aga foundation. After thoroughly restoring the Great Juma Mosque, she allocated one of the cells for a madrasa. Because all the poor children studying here were educated at his expense, it was also called “Govhariyya” school among the people.

Shusha Real School was also destroyed by Armenians. We feel pride for the Decree of the President dated May 20, 2022 on the restoration of this educational institution to meet modern standards, because the importance of this educational institution in the development of the future education system of Shusha is very great.

Today, the restoration of historical architectural monuments subjected to Armenian vandalism continues in stages. During the occupation, most of the mosques were destroyed by the Armenians, including “Yukhari Govhar Aga” (1874-1875),

“Ashaghi Govhar Aga” (1883-1884), and the “Saatli” mosques. Pigs were kept in our other mosques.

Most of the houses in Shusha are considered unique examples of art as they bear traces of the “Arran” school of architecture. After the liberation of the city of Shusha, after many years in May 2021, the “Khari bulbul” festival was held again in Jidir duzu located on the southern side of the city.

The relief of the area where the city is located plays a special role for the architectural face of Shusha. In this regard, the city of Shusha has completely different features. Due to its geographical location, natural and historical features, Shusha is a rare city not only in Azerbaijan but also in the world. That is why Mr. President declared Shusha the cultural capital of Azerbaijan. In 2023, it was declared the cultural capital of the Turkic world. Let our magnificent Shusha, which combines both historical and modern architecture, become a symbol of world culture in the future.

Shusha is ours! Karabakh is Azerbaijan!

JALƏ ƏHMƏDOVA*

ŞUŞADA FƏALİYYƏT GÖSTƏRMİŞ MUZEYLƏR HAQQINDA

Muzeylər mədəni irsimizin qorunmasında, onun gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm rol oynayır. Ölkəmizin ərazisi qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olduğu üçün arxeoloji qazıntılar

* AMEA Tarix İnstitutunun “Atropatena-Albaniya (Qafqaz) tarixi” şöbəsinin böyük laborantı, jalehmedova1989@mail.ru, ORCID: 0000 -0001 -8395 -099x.

nəticəsində müxtəlif profilli və zəngin muzeylərimiz formalaşmışdır. Mədəniyyətin beşiyi sayılan Şuşa da bu baxımdan xüsusi yer tutur. Təsadüfi deyil ki, Şuşanı “muzeylər şəhəri” adlandırmışlar. Qarabağ ərazisi ermənilər tərəfindən işğal olunanadək bu bölgədə 34 muzey fəaliyyət göstərirdi ki, bunların 10-u Şuşada yerləşirdi. Bu muzeylərdən 29-u rəsmi statusla, 5-i ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərmişdi. Şuşa Tarix-diyarşünaslıq Muzeyi, Şuşa Xalça Muzeyi, Şuşa Daş sənətkarlığı Muzeyi, Bülbülün ev Muzeyi, Şuşa Dövlət Rəsm qalereyası, Şuşa dərman bitkiləri Muzeyi, Üzeyir Hacıbəylinin ev Muzeyi, Azərbaycan Dövlət Qarabağ Tarixi Muzeyi Şuşada fəaliyyət göstərmiş muzeylərdəndir. Şuşanın işğalı zamanı yalnız Xalça və Tətbiqi Sənət Muzeyinin Şuşadakı filialı, Üzeyir Hacıbəyovun Şuşadakı ev Muzeyinin eksponatları və Rəsm Qalereyasının eksponatları çıxarılıb.

Şuşa Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin əsası 1967-ci ildə qoyulmuş, fəaliyyətini 1992-ci ilin may ayına qədər davam etdirmişdir. Muzeyin eksponatlarının əksər hissəsini sakinlərin muzeyə bağışladığı əşyalar təşkil edirdi. Bundan başqa Şuşa yaxınlığındakı eramızdan əvvəl II minilliyə aid edilən “Ağziyastı mağarası”ndan aşkarlanan eksponatların bir qismi də bura təhvil verilmişdi. Muzey Yuxarı Gövhər ağa məscidinin tərkibində fəaliyyət göstərmiş, eksponatlarının sayı təxminən 5000-ə yaxın idi. Növbəti illərdə eksponatların sayı artırılaraq 6000-ə çatdırılmışdır. 1795-ci ildə İran hökmdarı Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşaya hücum edən vaxt Şuşanın qala divarlarına atılmış 43 kiloqramlıq top mərmisi də muzey eksponatları arasında olub. Mütəxəssislər bəzən onu “tarix albomunu xatırladan muzey” adlandırırdılar. Lakin erməni vandalları Şuşa şəhərini işğal etdikdən sonra muzeyin 6000 eksponatı məhv edilmiş və muzey talan

edilərək abidələri mənimsənilmişdir. Şuşanın işğal olunduğu gün artilleriya hücumu nəticəsində muzeyin yandığı da deyilir.

Şuşada fəaliyyət göstərən digər muzey Şuşa Xalça Muzeyi idi. 1849-cu ildə memar Kərbalayi Səfixan Qarabaği tərəfindən tikilmiş Əbdülkərim bəy Mehmandarovun malikanəsində yara-dılmışdır. Burada əsasən toxunuş üslublarına görə fərqlənən Qarabağ xalçaçılıq məktəbinin nümunələri ayrı-ayrı salonlarda nümayiş olunurdu. Şuşa işğal olunarkən eksponatlar təxliyyə olunmuş və Bakı Xalça Muzeyində mühafizə altına alınmışdır.

Fəaliyyət dövrü çox qısa olan Şuşa muzeylərindən biri də 1991-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Dövlət Qarabağ Tarixi Muzeyidir. Muzeyin ilk yerləşdiyi bina Firudin bəy Köçərlinin evi olmuşdur. Bu muzey 1992-ci il Şuşanın işğalına qədər fəaliyyət göstərmiş, işğal nəticəsində 1000-ə qədər muzey əşyası qarət olunmuş, xarici ölkələrdə ermənilərin sənət nümunələri kimi təqdim olunmuşdur.

Şuşanın özünəməxsus və qeyri-adi muzeylərindən biri də 1984-cü ilin 29 iyulunda fəaliyyətə başlamış Şuşa Dərman bitkiləri Muzeyidir. Bu muzeyin eksponatlarını Şuşanın dağlarında, çəmənlərində bitən şəfalı bitkilər təşkil edirdi. Muzeyin yerləşdiyi malikanənin sahibi Kərim bəy Mehmandarov dövrünün dərman bitkiləriylə müalicə üsulunu mükəmməl bilənlərindən biri olmuşdur.

İşğaldan əvvəl Şuşada yerləşən Daş Sənətkarlığı Muzeyi isə həm təyinatı, həm də möhtəşəm sənətkarlıq nümunələri baxımından öz unikalılığı ilə seçilirdi. Qarabağ sənətkarlarının əl işi, daşdan düzəlmış zərif fiqurlar muzeyin əsas eksponatları idi.

Şuşada vaxtilə fəaliyyət göstərmiş dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin və müğənni Bülbülün ev muzeyləri də işğal dövründə ciddi vandalizmə məruz qalan obyektlərdən olmuşdur. Erməni-

lər onların büstlərini zədələmiş, heykəlləri əridib satmaq istəsələr də, buna nail ola bilməmişlər, abidələr Şuşadan çıxarıla bilməmişdir. 2020-ci ilin 8 Noyabr zəfərindən, Şuşanın azad edilməsindən sonra dövlət başçısı İlham Əliyevin göstərişi ilə həmin “güllələnmiş heykəllər” öz yerlərinə qaytarılmış, muzeylərin işi bərpa olunmuşdur. Qarabağda aparılan yenidənqurma və bərpa işlərinin gedişində digər Şuşa muzeylərinin də bərpa olunacağına, əvvəlki statusuna qaytarılacağına ürəkdən inanırıq.

JALE AHMADOVA*

ABOUT THE MUSEUMS THAT OPEATED IN SHUSHA

Museums play an important role in protecting our cultural heritage and passing it on to future generations. As the territory of our country is one of the ancient cultural centers, due to findings found during the archaeological excavations, our rich and diverse museums have been formed. Shusha, which is considered the cradle of culture, has a special place in this regard. It is not by chance that Shusha was called the “city of museums”. Before the Karabakh territory was occupied by Armenians, 34 museums operated in this region, 10 of which were located in Shusha. 29 of these museums operated with official status and 5 on public grounds. Shusha Museum of History and Regional Ethnography, Shusha Carpet Museum,

* Senior laboratory assistant of the department "Atropatene-Albanian (Caucasus) history") history" of ANAS Institute of History, jaleehmedova1989@mail.ru, ORCID: 0000 -0001 -8395 -099x.

Shusha Stone Craft Museum, Memorial house of Bulbul, Shusha State Art Gallery, Shusha Museum of Medicinal Plants, Memorial house of Uzeyir Hajibeyli, Azerbaijan State Karabakh History Museum are among the museums operating in Shusha. During the occupation of Shusha, only the branch of the Carpet and Applied Art Museum in Shusha, the exhibits of Uzeyir Hajibeyov's Memorial house in Shusha, and the exhibits of the Art Gallery were taken out.

Shusha Museum of History and Regional Ethnography was founded in 1967 and continued its activities until May 1992. Most of the museum's exhibits were made up of objects donated to the museum by residents. In addition, some of the exhibits discovered from the "Aghziyastı cave" not far from Shusha, dated to the 2nd millennium BC, were also given there. The museum functioned as a part of Yukhari Govhar Agha Mosque, and the number of exhibits was about 5.000. In the following years, the number of exhibits was increased to 6.000. In 1795, when the Iranian ruler Agha Muhammad Shah Qajar attacked Shusha, a 43-kilogram cannonball was also among the museum exhibits. Experts sometimes called it "a museum reminding a history album". However, after the Armenian vandals occupied the city of Shusha, 6.000 exhibits of the museum were destroyed and the museum was looted and the monuments were misappropriated. It is also said that the museum burned down as a result of an artillery attack on the day Shusha was invaded.

Another museum operating in Shusha was the Shusha Carpet Museum. It was established in 1849 in the mansion of Abdulkerim bey Mehmandarov, built by the architect Kerbalayi Safikhan Garabagi. Here, samples of the Karabakh carpet weaving school, differing mainly in terms of weaving styles,

were displayed in separate halls. During the occupation of Shusha, the exhibits were taken out and placed under protection in the Baku Carpet Museum.

One of the Shusha museums with a very short period of activity is the Azerbaijan State Karabakh History Museum, established in 1991. The first building of the museum was Firudin bey Kocherli's house. This museum operated until the occupation of Shusha in 1992. As a result of the occupation, up to 1.000 museum items were looted and presented as examples of Armenian art in foreign countries.

One of the unique and unusual museums of Shusha is the Shusha Museum of Medicinal Plants, which was opened on July 29, 1984. The exhibits of this museum consisted of medicinal plants growing in the mountains and meadows of Shusha. The owner of the mansion where the museum was located, Kerim bey Mehmandarov, was one of the experts in the treatment method with medicinal plants of his time.

The Museum of Stone Crafts located in Shusha before the occupation was distinguished by its uniqueness both in terms of its purpose and magnificent examples of craftsmanship. The main exhibits of the museum were the hand-made, elegant stone figures of Karabakh artisans.

The memorial houses of genius composer Uzeyir Hajibeyli and singer Bulbul, who once worked in Shusha, were also severely vandalized during the occupation. The Armenians damaged their busts, tried to melt down the statues and sell them, but were unable to do so, and the monuments were taken out from Shusha. After the victory of November 8, 2020, after the liberation of Shusha, by the order of the head of state, Ilham Aliyev, those "shot statues" were returned to their places, and

the work of the museums was restored. We sincerely believe that in the course of reconstruction and restoration works in Karabakh, other Shusha museums also will be restored and returned to their previous status.

AYSEL KƏRİMOVA*

ŞUŞA RAYONUNUN ALBAN MƏBƏDLƏRİ

Azərbaycan ərazisində alban tayfalarına aid yüzrlə tarixi abidə mövcuddur. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev öz çıxışlarından birində demişdir: “Qafqaz Albaniyasına aid olan tarixi abidələr bizim tarixi-mədəni sərvətimizdir”. Xüsusən də Qarabağın alban məbədləri öz unikalılığı ilə seçilir. Təəssüf ki, 30 ilə yaxın işğal altında qalan bu torpaqlardakı qədim abidələrimiz dağıntılara məruz qalmışdır.

Bu bölgədə olan islam memarlığı abidələrinin məhv edilməsi ilə yanaşı ermənilər uzun əsrlik tarixi olan Alban məbədlərində planlı şəkildə saxtakarlıqlarla məşğul olmuşlar. Alban xristian irsi olan kilsə və monastır komplekslərinin memarlıq xüsusiyyətlərini dəyişdirərək albanlara məxsus bütün nişanələri məhv etmişlər. Məqsəd bu abidələri erməniləşdirmək idi. Abidələrin daxili inventarının Ermənistanı aparılması, məbədlərin divarlarına alban xaçlarının əvəzinə erməni xaçlarının vurulması və erməni dilində “yazıların” yazılması kimi qanunsuz əməlləri törətməklə onlar bu ərazilərin qədim sakinləri olduqlarını “elmi sübutlara” dünyaya çatdırmaq istəyirdilər.

*AMEA Tarix İnstitutunun “Atropatena-Albaniya (Qafqaz) tarixi” şöbəsinin elmi işçisi, karimova.aysel@rambler.ru, ORCID: 0000-0002-3885- 6467.

1836-cı ildə Rus Sinodu tərəfindən Alban Apostol kilsəsinin ləğv edilib Erməni Qriqoryan kilsəsinə tabe edilməsindən sonra alban xristian əhalisinin dini-etnik mənsubiyyəti təhlükə altına düşür. Bu tarixdən etibarən alban kilsəsi özünün ən ağır günlərini yaşamışdır. Alban kilsəsinin arxivindəki əlyazmaları ələ keçirən Qriqoryan kilsəsi alban kilsə irsini erməniləşdirmək üçün bu arxiv materiallarını istədiyi kimi təhrif etmiş, bir hissəsini isə məhv etmişdir.

Qarabağın elə bir rayonu, kəndi yoxdur ki, orada alban xristian məbədi olmasın. Kəlbəcər, Laçın, Xocavənd, Xocalı, Ağdam, Tərtər, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilanla yanaşı Şuşa rayonunda da alban kilsələri var. Bildiyimiz kimi Şuşa rayonuna inzibati mərkəz olan Şuşa şəhəri, 1 qəsəbə və 29 kənd daxildir. Alban məbədlərinə Şuşanın Qeybalı (Qayıbalı) (XIX əsr) və Daşaltı (XIX əsr) kəndlərindəki alban abidələri daxildir.

Qeybalı kəndi Xalfalı çayının sahilində, Qarabağ silsiləsinin yamacında yerləşir. Hal-hazırda mövcud olan kəndi vaxtilə Cənubi Azərbaycanın Xoy mahalındakı Qeybalı (Qayıbalı) kəndindən köçüb gələn əhali salmışdır. Burada yerləşən alban məbədi (İNV № 5059) XIX əsrə məxsusdur. Məbəd son orta əsrlərdə tikilmiş alban abidələrinin bütün xüsusiyyətlərinə malikdir.

Şuşa rayonunun Daşaltı inzibati dairəsində yerləşən eyniadlı kənd 1991-ci ildə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuşdur. 2020-ci ilin 9 noyabr tarixində Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri tərəfindən azad edilmişdir. Kənddə yerləşən və XIX əsrə aid olan alban kilsəsi (İNV № 5057) də həmçinin ənənəvi üslubda tikilmişdir və tipik alban məbənə aid olan memarlıq xüsusiyyətlərinə malikdir. Adlarını çəkdiyimiz bu abidələr eynən digərləri kimi işğal illərində baxımsızlıqdan və erməni vandalizmindən öz nəsiblərini almışlar.

Erməni təcavüzkarlarının Azərbaycan xalqının maddi-mədəni irsinə qarşı belə münasibəti xalqın mədəniyyətinin, tarixi yaddaşının məhvinə yönəldilmiş məqsədyönlü mədəni soyqırım siyasəti idi. Mədəni irs xalqın milli mədəni və tarixi sərvətidir. Bir xalqın mədəni irsinin digər xalq, millət və ya xalqlar və millətlər tərəfindən dağıdılması, məhv edilməsi, vandalizmə uğradılması beynəlxalq qanunlar və konvensiyalara görə yolverilməz hesab edilir.

Müasir Azərbaycan etnik və dini tolerantlığın nümunəvi modeli kimi bütün dünyaya nüsxə sayılan ölkələrdəndir. Azərbaycan dünyada tolerantlıq və multikulturalizmin əsas mərkəzlərindən biri hesab olunur. Müasir Azərbaycan Respublikasında nəinki alban xristian abidələri, bütün dinlərə məxsus abidələr və hər bir xalqın maddi mənəvi irsi qorunmaqdadır.

Azərbaycanın Vətən müharibəsində qazandığı müharibə yalnız torpaqlarımızın geri qaytarılması demək deyil, eyni zamanda bu torpaqlardakı zəngin mədəni irsimizin qorunması deməkdir.

AYSEL KERIMOVA*

ALBANIAN TEMPLES OF SHUSHA DISTRICT

There are hundreds of historical monuments belonging to Albanian tribes in the territory of Azerbaijan. It is no coincidence that the President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev in one of his speeches said: “Historical

* Scientific employee of the department “Atropatene-Albanian (Caucasus) history” of ANAS Institute of History, karimova.aysel@rambler.ru, ORCID: 0000-0002-3885- 6467.

monuments belonging to Caucasian Albania are our historical and cultural wealth”. Especially the Albanian temples of Karabakh stand out for their uniqueness. Unfortunately, our ancient monuments in these lands, which have been under occupation for nearly 30 years, were destroyed.

Along with the destruction of the Islamic architectural monuments in this district, the Armenians systematically engaged in vandalism in the centuries-old Albanian temples. They destroyed all the signs belonging to the Albanians by changing the architectural features of the church and monastery complexes, which are the Albanian Christian heritage. The goal was to armenianize these monuments. By taking the internal inventory of monuments to Armenia, putting Armenian crosses instead of Albanian ones on the walls of temples, and writing “inscriptions” in Armenian, they wanted to provide the world with “scientific evidence” that they were the ancient inhabitants of these areas.

After the abolition of the Albanian Apostolic Church by the Russian Synod in 1836 and its subjugation to the Armenian Gregorian Church, the religious and ethnic affiliation of the Albanian Christian population was endangered. From this date, the Albanian church experienced its most difficult days. The Gregorian church, which seized the manuscripts in the archives of the Albanian church, distorted these archival materials as it wanted in order to armenianize the heritage of Albanian church. They destroyed a part of it. Beginning from the mid 19th century the church and temples began to fall into disrepair.

There are Albanian Christian temples in every district or village in Karabakh. In addition to Kalbajar, Lachin, Khojavand, Khojaly, Aghdam, Terter, Jabrayil, Gubadly, Zangilan, there are

also Albanian churches in Shusha district. As we know, the Shusha district includes the city of Shusha, which is the administrative center, 1 settlement and 29 villages. Albanian temples include Albanian monuments in the villages of Geibaly (Qayibaly) (19th century) and Dashalti (19th century) in Shusha.

Geibaly village is located on the bank of Khalfali River, on the slope of Karabakh ridge. The currently existing village was once built by people who migrated from the village of Geibaly (Qayibaly) in Khoy district of South Azerbaijan. The Albanian temple located here (INV No. 5059) dates back to the 19th century. The temple has all the characteristics of Albanian monuments built in the late medieval ages.

The village of the same name, located in Dashalti administrative district of Shusha district, was occupied by Armenian armed forces in 1991. It was released by the Armed Forces of the Republic of Azerbaijan on November 9, 2020. The 19th-century Albanian church (INV No. 5057) located in the village is also built in the traditional style and has the architectural features of a typical Albanian temple. These monuments, like others, suffered from neglect and Armenian vandalism during the years of occupation.

This attitude of the Armenian aggressors towards the material and cultural heritage of the Azerbaijani people was a purposeful policy of cultural genocide aimed at the destruction of the culture and historical memory of the people. Cultural heritage is the national cultural and historical wealth of the people. Destruction, vandalism of the cultural heritage of a nation by another nation, nation or nations is considered inadmissible according to international laws and conventions.

Modern Azerbaijan is one of the countries considered as an exemplary model of ethnic and religious tolerance to the whole world. Azerbaijan is considered one of the main centers of tolerance and multiculturalism in the world. In the modern Republic of Azerbaijan, not only Albanian Christian monuments, monuments belonging to all religions and the material and spiritual heritage of each nation are protected.

The victory won by Azerbaijan in the Patriotic War does not only mean the return of our lands, but also the protection of our rich cultural heritage in these lands.

ELNUR HƏSƏNOV*

ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN TARİXİ İRSİNİN TƏDQIQINDƏ MƏRASİM ADƏTLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2022-ci il ölkəmizdə “Şuşa ili” elan edilmişdir. Qədim mədəniyyət mərkəzi olan Qarabağ bölgəsinin incisi Şuşa şəhəri xalqımızın mədəniyyətində əsaslı yer tutmuş, çoxəsrlik incəsənət ənənələrimizin, xüsusilə də muğam sənətinin yaşadılmasında mühüm rol oynamışdır. Qədim tarixə malik olan adətlərin xalqımıza məxsus cəhətləri müəyyən dəyişikliklərə uğrasa da, əsaslı xüsusiyyətlərini bu gün də saxlamışdır. Şuşada Azərbaycan xalqının böyük bir tarixi dövrdə əsas məşğuliyyət növü olmuş maldarlıq və əkinçiliklə, habelə təbiət hadisələri ilə bağlı adətləri formalaşmışdır: “Seyrə çıxmaq”, “Şum bayramı”, “Ata-

* AMEA Gəncə Bölməsi Mərkəzi Aparatının baş mütəxəssisi, el-hasanov@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6358-593X.

baba” günü, yəni, əcdadların ruhuna ehtiram adəti mövcud olmuşdur. Ailə məişətində olan adətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: qonaqpərvərlik, çörəyə hörmət, ailədə keçirilən bayram və ənənələr, məhərrəmlik, orucluğu, qurban bayramının icra edilməsi, müasir ailə adətləri. Ailə bayramları, öz növbəsində ailə adətlərinin tərkib hissəsidir. Onların bir qismi ailə daxilində, müəyyən qrupu isə həm ictimai bayramlar kimi, həm də ailə daxilində qeyd olunur. Şuşanın qədim və zəngin ənənələri, o cümlədən toy, mərasim adətləri Azərbaycanın digər ərazilərinin ənənələrini xatırladır. Lakin bəzi səciyyəvilik, lokalıq müşahidə olunur. “Tabaqda çörəyim olsun, mərəkədə ərim” xalq məsəli də təsadüfi yaranmayıb. Ənənəvi olaraq burada toylara camaatı el arasında “təklifçi” adı ilə tanınan şəxs dəvət edir. XX əsrin 60-70-ci illərinə qədər gəlini oğlan evinə gətirərkən qara zurna çalanlar evin damına çıxıb zurna çalır və hamı toyun həmin gün harada olacağını bilərək toy evinə gələrdilər. Qız üçün “süd pulunun” verilməsi ənənəsi hələ də qalmaqdadır. Toylarda, adətən qıza cəhiz kimi yorğan, döşək, yastıq, qab-qacaq və s. gətirilir, həmçinin “nəmər” (pul) yığılardı. Qız toyunun xərcini oğlan evi çəkirdi. Bu xərc pul və ya ərzaq formasında ödənilirdi. Bu qədim bölgədə toy günü ev sahibləri mağarda bəyin qarşısında oynamaqla toyu açıq elan edir, sonra gəlini gətirməyə gedirlər. Orada belə bir adət də var: oğlan evində gəlini otağa çıxaranda pilləkənin bütün pillələrində boşqab qoyurlar və gəlin boşqabları ayağı ilə sındırıb, qalxır. Toyun axırında bəyin dostları “papaq-papaq” oyunu oynayırlar. Sonra “Bəy tərfi” başlanır. Toyun sonunda bəylə gəlinə çoxlu pul verirlər, həmçinin pulu onların başlarına səpir, fişəng atır, qığılcımlar yandırır, süni yağış kimi su tökürlər. “Bəy oturma” mərasimində xanəndə muğamat oxuyur və bəylə gəlinin qohum əqrəbasından xələt istəyir. Oğlan to-

yunda toy mağarı ilə yemək mağarı ayrı olur. Bəyin sağdışı və soldışının biri subay, digəri isə evli olurdu.

Şuşada toy mərasimləri zamanı qarşılıqlı yardım formalarından biri kimi toy evinə qohum-əqrəbənin ərzaq, qoç-qoyun gətirməsi ənənəsi var idi. Azərbaycanın bir çox bölgələrində “diz dayağı”, “toy payı” adlanan bu ənənə Qarabağda da icra olunurdu. Şuşa toylarında “bəy durma”, “bəy oturma”, “bəylik taxtı”, “bəybaşı” adlanan bəyin sağdış-soldışla mağara gətirilməsi ənənəsi də mövcud idi. Bu mərasim zamanı gənclər arasında “Xan-xan” və ya “Xan-vəzir” oyunu, “Maral oyunu” kimi xalq-meydan tamaşaları geniş yayılmışdı.

Doğma Şuşa şəhəri 44 gün davam edən Vətən müharibəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə xalqın birliyi, ordumuzun qüdrəti nəticəsində işğaldan azad edildi və bundan sonra əbədi olaraq vətənimizin ayrılmaz hissəsi kimi inkişaf edəcəkdir.

ELNUR HASANOV*

SIGNIFICANCE OF CEREMONIAL CUSTOMS IN THE RESEARCH OF THE HISTORICAL HERITAGE OF SHUSHA CITY

By order of the President of the Republic of Azerbaijan Mr. Ilham Aliyev, 2022 was declared the “Year of Shusha” in our country. Shusha city, the pearl of Karabakh region, which is an ancient cultural center, has taken a fundamental place in the

* Ganja Branch of ANAS, chief specialist of Presidium, E-mail: el-hasanov@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6358-593X.

culture of our people, and played an important role in keeping alive our centuries-old art traditions, especially mugham art. Although the aspects of our people's traditions with ancient history have undergone certain changes, they have kept their essential features even today. In Shusha, the customs of the Azerbaijani people, which were the main type of occupation during a long historical period, were formed, related to cattle breeding and agriculture, as well as to natural phenomena: "Going for a walk", "Plow holiday", "Ancestor's day", that is, there was a custom of honoring the spirit of ancestors. Customs in family life can be grouped as follows: hospitality, respect for bread, holidays and traditions held in the family, Muharram, fasting, performance of the holiday of sacrifice, modern family customs. Family holidays, in turn, are a part of family customs. Some of them are celebrated within the family, and a certain group of them are celebrated both as public holidays and within the family. Ancient and rich traditions of Shusha, including wedding and ceremonial customs, remind the traditions of other regions of Azerbaijan. However, some specificity and locality are observed. The folk proverb "Let my bread be in my trough, my husband be in my heart" did not appear by chance. Traditionally, a person popularly known as a "bidder" invites people to weddings here. Until the 60s and 70s of the XX century, when the bride was brought to the bridegroom's house, black zourna (a sort of flute) players would go to the roof of the house and blow the zourna, and everyone would come to the wedding house knowing where the wedding would take place that day. The tradition of giving "milk Money" for a girl still remains. In weddings, blankets, mattresses, pillows, dishes, etc.

are usually given to the girl as a dowry, and “namar” (money) was collected. The girl’s wedding was paid for by the bridegroom’s family. This cost was paid in the form of money or food. In this ancient region, on the day of the wedding, the hosts announce the wedding by dancing in front of the bridegroom in the magar (a large tent put up for a wedding or a mourning ceremony), and then go to bring the bride. There is also such a custom: when the bridegroom takes the bride to the room in his house, they place plates on all steps of the stairs, and the bride breaks the plates with her foot and climbs up. At the end of the wedding, the bridegroom’s friends play the “papag-papag (hat-hat)” game. Then the “Bey terifi (Praise of the groom)” begins. At the end of the wedding, the bride and bridegroom give a lot of money, and also sprinkle money on their heads, throw firecrackers, light sparks, and pour water like artificial rain. In the “Bey Oturma” ceremony, the singer recites the Mughamat and the bridegroom asks for a khalat from the bride’s relatives. At a boy’s wedding, the wedding magar and the dining magar are separate. One of the bridegroom’s right and left was unmarried, and the other was married.

In Shusha, there was a tradition of bringing food and sheep to the wedding house by relatives as one of the forms of mutual assistance during wedding ceremonies. This tradition, called “knee support” and “wedding gift” in many regions of Azerbaijan, was performed in Karabakh as well. At Shusha weddings, there was also a tradition of bringing the bridegroom, which was called “bey durma”, “bey oturma”, “beylik takhti”, “beybashi”, to the magar with the bridegroom. During this

ceremony, folk square performances such as “Khan-Khan” or “Khan-Vezir”, “Deer” games were widespread among the youth.

Shusha was freed from occupation as a result of the unity of the people and the might of our army under the leadership of the President of the Republic of Azerbaijan, Commander-in-Chief Mr. Ilham Aliyev during the 44-day long Patriotic War, and will continue to develop forever as an integral part of our homeland.

TÜRKAN QASIMOVA*

ŞUŞA QAFQAZIN TARİXİ GERÇƏKLİKLƏRİNİN AÇARI – AZƏRBAYCANIN KİMLİYİDİR

Əsrarəngiz gözəlliyə, təbii coğrafi iqlimə, qədim tarixə, mədəni irsin bariz nümunəsi, tarixi abidələrlə zəngin, tarixən strateji mövqeyinə görə istehkam rolunu oynamış qala, Qafqazın nadir təbiətə malik incisi olan Şuşa şəhərinin təməli Qarabağ hökmdarı Pənahəli xan tərəfindən 1752-ci ildə ərazini düşmənlərdən qorumaq məqsədilə qoyulmuşdur. XVIII əsrdə Şuşa şəhəri Azərbaycanın ən mühüm şəhərlərindən birinə çevrilmişdi.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Şuşa Qafqazın musiqi mərkəzinə çevrilmişdi. Şuşanı “Kiçik Paris”, “Qafqazın sənət məbədi”, “Azərbaycan musiqisinin beşiyi” və “Zaqafqazıyanın konservatoriyası” adlandırırdılar. XX əsrin əvvəllərindəkə Azərbaycanda, o cümlədən Şuşada musiqi sənəti, ilk növbədə xanəndə və sazəndələr ustad-şəyird zəminində inkişaf edirdisə,

* Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı, turkan.ilqar1990@mail.ru, ORCID: 0000-0002-8350-8330.

artıq XX əsrdən başlayaraq peşəkar musiqi təhsili daha geniş sahələri əhatə edərək, sistemləşdirilməyə və kütləviləşməyə doğru istiqamət götürmüşdü. O dövrdə Azərbaycanda bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun böyük əməyi sayəsində peşəkar musiqi təhsilinin bünövrəsi qoyulur. 1905, 1920 və 1992-ci illərdə Şuşa üç dəfə tamamilə yandırılmışdır və şəhərdə tarixi izlər dağıntılara məruz qalmışdır. Şuşa şəhəri 1992-ci il may ayının 8-də erməni birləşmələri tərəfindən işğal edilmişdir. Şuşanın işğalı nəticəsində azərbaycanlıların tarixi izlərini silmək məqsədilə vandallar 600-ə yaxın tarixi memarlıq abidəsini, o cümlədən Pənahəli xanın sarayını, Yuxarı Gövhər ağa məscidini, Aşağı Gövhər ağa məscidini, Xurşidbanu Natəvanın evini, və Molla Pənah Vaqifin məqbərəsini yerlə-yeksan etmişdir.

27 sentyabr-10 noyabr 2020-ci il tarixində şanlı ordumuzun mübarizliyi sayəsində əldə etdiyimiz qələbə xalqımızın qəhrəmanlıq ruhunun təntənəsinə çevrildi. Azərbaycan Ordusunun zəfər yürüşü nəticəsində 10 noyabr 2020-ci il tarixində üç dövlət başçısının imzaladığı bəyanat 30 ildən çox davam edən münaqişənin aradan qaldırılması istiqamətində atılan mühüm addım oldu. İmzalanan üçtərəfli Bəyanatda nəzərdə tutulan məsələlər regionun gələcəyinə dair Prezident İlham Əliyev konsepsiyasının üstünlüyünü və həyatiliyini göstərməklə yanaşı, həmçinin bəyanatın bütün maddələri Azərbaycan tərəfinin uğurudur. Ən əsası isə, bu bəyanat regionda sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə, bölgənin iqtisadi inkişafına xidmət edəcək, “Şərq-Qərb” nəqliyyat dəhlizinin tərkib hissəsi kimi “Mehri dəhlizi”nin açılması olacaq ki, bu da, ilk növbədə, Naxçıvana və sonra da qardaş Türkiyəyə dəmir yolunun açılması deməkdir. Həm də bu kommunikasiya xətləri təkcə Azərbaycan üçün deyil, eyni

zamanda, region ölkələrinin hamısı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edəcək. Türkiyədən dəstək və həmrəylik nümayişi Azərbaycan xalqını Qələbəyə ruhlandırırdı. 2021-ci il 15 iyun tarixində “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi” nin imzalanması iki ölkə arasında əlaqələri ən yüksək səviyyəyə qaldırır.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə Şuşa şəhərinə Azərbaycanın Mədəniyyət Paytaxtı statusu verilməsi və 2022-ci ilin də “Şuşa ili” olması tarixi reallığın və obyektiv gerçəkliyin ifadəsidir. Buradakı demək olar ki, əksər binalar və məhəllələr ayrılıqda mədəniyyət abidəsi olduğu üçün bütövlükdə Şuşa şəhəri memarlıq abidələri kompleksindən ibarətdir. Şəhərdəki Aşağı və Yuxarı Gövhər ağa məscidləri Azərbaycan İslam memarlığının nadir hadisələridir. Məşhur Cıdır düzü möhtəşəm təbiət abidəsidir. Nəhəng və sıldırım qayalar üzərində ucaldılmış Şuşa dünyadakı Qala-şəhər formatında salınmış azsaylı şəhərlərdən biridir. Yəni təkcə Şuşa Qalası yox, geniş mənada Şuşa şəhəri Qala kimi təbii qoruq vasitələrinə malik olan müdafiə qalasıdır. Kənardan baxanda Şuşa səma ilə torpağın arasında qayalıqlar üzərində salınan qeyri-adi şəhər təəssüratı yaradır.

Şuşada dünya şöhrətli bir Konservatoriyanın yaradılması da şəhərin mədəniyyət paytaxtı statusunu daha da möhkəmləndirəcəkdir.

2023-cü ildə Şuşa “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” olacaq. Şəhər Mədəniyyət Nazirləri Daimi Şurasının (TÜRKSOY) 40-cı iclasına ev sahibliyi edəcək.

**SHUSA – THE KEY TO THE HISTORICAL FACTS
OF THE CAUCASUS IS THE IDENTITY OF
AZERBAIJAN**

Due to its mysterious beauty, natural geographical climate, ancient history, clear example of cultural heritage, the fortress that played the role of fortification due to its historical strategic position, Shusha city, a pearl of rare nature of the Caucasus, was founded by the ruler of Karabakh, Panahali Khan, in 1752 in order to protect the area from enemies. is set. In the 18th century, the city of Shusha became one of the most important cities of Azerbaijan.

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, Shusha became the musical center of the Caucasus. Shusha was called “Little Paris”, “Temple of art of the Caucasus”, “Cradle of Azerbaijani music” and “Conservatory of Transcaucasia”. Until the beginning of the 20th century, the art of music in Azerbaijan, including in Shusha, developed primarily on the basis of singers and musicians, but since the beginning of the 20th century, professional music education covered a wider range of fields and headed towards systematization and massification. At that time, the foundation of professional music education was laid in Azerbaijan thanks to the great work of composer Uzeyir Hajibeyov. In 1905, 1920 and 1992, Shusha was completely burned down three times, and historical traces in the city were destroyed. The city of Shusha

*Candidate for a degree at Baku State University, Faculty of History,
e-mail: turkan.ilqar1990@mail.ru, ORCID: 0000-0002-8350-8330.

was occupied by Armenian units on May 8, 1992. As a result of the occupation of Shusha, in order to erase the historical traces of Azerbaijanis, vandals destroyed about 600 historical architectural monuments, including the palace of Panahali Khan, the Yukhari Govhar agha Mosque, the Lower Govhar agha Mosque, the house of Khurshidbanu Natavan and the mausoleum of Molla Panah Vagif.

On September 27 - November 10, 2020, the victory we achieved thanks to the struggle of our Glorious Army turned into a celebration of the heroic spirit of our people. The statement signed by the three heads of state on November 10, 2020, as a result of the victory march of the Azerbaijani Army, was an important step towards the elimination of the conflict that has been going on for more than 30 years. In addition to showing the priority and vitality of President Ilham Aliyev's concept of the future of the region, the issues stipulated in the signed tripartite statement, as well as all the articles of the statement are the success of the Azerbaijani side. Most importantly, this statement will serve to strengthen stability and security in the region, economic development of the region, and the opening of the “Mehri Corridor” as a part of the “East-West” transport corridor, which, first of all, will connect Nakhchivan and then brother Turkey. means opening the way. Also, these communication lines will be of great importance not only for Azerbaijan, but also for all the countries of the region. The show of support and solidarity from Turkey inspired the people of Azerbaijan to victory. The signing of the “Shusha Declaration on alliance relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkiye” on June 15, 2021 raises the relations between the two countries to the highest level.

At present, by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, Shusha city has been granted the status of the Cultural Capital of Azerbaijan, and 2022 is also the year of Shusha, which is an expression of historical reality and objective reality. Since almost most of the buildings and neighborhoods here are separate cultural monuments, the city of Shusha as a whole consists of a complex of architectural monuments. The Lower and Upper Govhar agha mosques in the city are rare phenomena of Azerbaijani Islamic architecture. The famous Jidir duzu is a magnificent natural monument. Built on huge and steep rocks, Shusha is one of the few cities built in the format of a Fortress -city in the world. That is, not only the Shusha Fortress, but the city of Shusha in a broad sense is a defensive fortress with natural protection means such as the Fortress. From the outside, Shusha gives the impression of an unusual city built on rocks between the sky and the ground.

The creation of a world-renowned Conservatory in Shusha will further strengthen the city's status as a cultural capital.

In 2023, Shusha will become the “cultural capital of the Turkish world”. The city will host the 40th meeting of the Permanent Council of Ministers of Culture (TURKSOY).

ÜÇÜNCÜ BÖLMƏ - SECTION THREE

BİRİNCİ İCLAS: ŞUŞA BEYNƏLXALQ ALƏMDƏ. QARDAŞLAŞMIŞ ŞƏHƏRLƏR

THE FIRST SITTING: SHUSHA IN THE INTERNATIONAL WORLD. TWIN CITIES

ОЛЕГ РОМАНОВИЧ КУПЧИК*

ЮСИФ ВЕЗИРОВ И УКРАИНА

Из-за отсутствия собственных вузов азербайджанская молодежь в начале XX века поступала учиться в вузы других регионов Российской империи. Среди них была Украина. В Киеве азербайджанская молодежь охотно поступала учиться в Киевский университет Св. Владимира, Киевский коммерческий институт, Киевский политехнический институт. Единственная азербайджанская девушка Сона-ханум Ахундова училась на медицинском отделении

* К. и.н., Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, доцент кафедры новой и новейшей истории зарубежных стран, Kupchuk@knu.ua.

Киевских высших женских курсов. Здесь азербайджанская молодежь училась, чуть ли, не целыми семьями: родные, двоюродные, троюродные братья и сестры (Талышинские, Ахундовы, Везиры и др.). В Киевском университете Св. Владимира наиболее затребованными у них были юридический и медицинский факультеты.

Всего на протяжении 1900–1917 гг. в киевских вузах обучалось около 200 азербайджанцев. Из них около 40–50 стали известными юристами, медиками, инженерами, писателями, докторами наук, профессорами, общественными и политическими деятелями, министрами АДР или АзССР.

Юсиф Мирбаба оглу Везири поступил учиться на юридический факультет Киевского университета Св. Владимира в 1910 году. В Киеве он проживал по адресу ул. Мало-Владимирская, д. 53, кв. 28 (сегодня улица Алеся Гончара). Поступление Ю. Везири на учебу в Киев было не случайным. С 1909 года в КПИ учился его двоюродный брат Джамиль Везири. В 1913 году как член «оргкомиссии» он принял действенное участие в попытке создания в Киеве общероссийской организации студентов-мусульман (участники заседания были арестованы полицией). С 1914 года в ККИ учился двоюродный брат Мир Гасан Везири (будущий один из 26-ти бакинских комиссаров).

Но во время Первой мировой войны, из-за угрозы захвата германскими войсками Киева, Университет Св. Владимира был эвакуирован в российский город Саратов, поэтому Ю. Везири оканчивал юридический факультет в 1915 году уже там. Поработав в Саратове некоторое время, он

возвратился в Киев, где трудоустроился в земство Юго-Западного фронта (схожее с волонтерами, собиравшими деньги, одежду, книги, медикаменты и др. для нужд фронта). Свою службу в земстве он проходил на территории Восточной Галичины, где в то время «краевым комиссаром Галичины и Буковины» служил Дмитрий Дорошенко (будущий министр иностранных дел Украинской Державы, 1918) и «Тернопольским губернатором» служил Иван Красковский (будущий посол УНР на Кавказе, 1919). Несомненно, что по работе они познакомились и общались. Более того, на юридическом факультете вместе с Ю. Везириным учился Алексей Кужим – родной брат Василия Кужима, работавшего вице-консулом УНР в Баку (1919–1920). Поэтому, назначение Ю. Везирова послом АДР в Украину 1 ноября 1918 г. выглядело закономерным: он не только знал Киев, Украину, язык, местную культуру, но и был знаком с высокопоставленными сотрудниками украинского МИДа.

Примечательно, что в ноябре 1917 года Ю. Везиринов присутствовал в зале заседания Украинской Центральной Рады во время провозглашения ею создания Украинской Народной Республики. Далее от азербайджанцев он входил в состав «Совета народов», имевший целью провести в Киеве «Съезд народов».

Отдельно надо сказать о влиянии на Юсифа Везирова (как одного из будущих главных участников азербайджанского национального движения) украинского национального движения. Очевидно, что Д. Дорошенко, И. Красковский познакомили Ю. Везирова с теоретическими работами тогда уже известного лидера Украинского национального движения Михаила Грушевского. Следует отметить сходство названий ранних теоретических работ Ю. Везирова («Азербайджанская автономия», «Кто мы и чего хотим?») с названиями работ М. Грушевского («Какой мы хотим автономии и федерации», «Кто такие украинцы и чего они хотят»).

Поэтому благодаря уроженцам Шуши – Юсифу Везирову, Джалилу Садыхову (Комиссар Комиссариата Азербайджана на Украине, официальный представитель АДР в Украине, октябрь–ноябрь 1918) тогдашний Киев и вся Украина узнали об азербайджанском Карабахе, его культурной столице – Шуше.

А сегодня жизнь и деятельность выдающихся шушинцев Ю. Везирова, Дж. Садыхова изучают студенты образовательной программы «Востоковедение» исторического факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. А 15 сентября 2022 г. кафедра новой и новейшей истории зарубежных стран университета провела научную конференцию «Вторые тюркологические чтения», посвященные 135-летию рождения Юсифа Везирова.

YUSIF VEZIROV AND UKRAINE

Due to the lack of their own universities, at the beginning of the 20th century, Azerbaijani youth went to study at universities in other regions of the Russian Empire. Among them was Ukraine. In Kiev, Azerbaijani youth willingly entered Kiev St. Volodymyr University, Kiev Commercial Institute, Kiev Polytechnic Institute. The only Azerbaijani girl, Sona-khanum Akhundova, studied at the medical department of the Kiev Higher Women's Courses. Here, the Azerbaijani youth studied almost with whole families: relatives, cousins, second cousins (Talyshinskys, Akhundovs, Vezirovs, etc.). At Kiev St. Volodymyr University the most requested were the faculties of law and medicine.

In total, during 1900-1917's, about 200 Azerbaijanis studied at Kiev universities. Of these, about 40-50 became well-known lawyers, doctors, engineers, writers, doctors of sciences, professors, public and political figures, ministers of the ADR or the AzSSR.

Yusif Mir Yusif-bek Mirbaba-bek ogly Vezirov entered the Faculty of Law of Kiev St. Volodymyr University in 1910. In Kiev, he lived at st. Malo-Volodymyrska, 53, apt. 28 (today Oles Gonchar Street). Y. Vezirov's admission to study in Kiev was not accidental. Since 1909, his cousin Jamil Vezirov studied at the KPI. In 1913, as a member of the "organizing commission", he took an active part in an attempt to create an all-Russian

* National Taras Shevchenko University of Kiev, Associate Professor of the Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries, Candidate of Historical Sciences kupchyk@knu.ua.

organization of Muslim students in Kiev (the participants in the meeting were arrested by the police). Since 1914, the cousin Mir Hasan Vezirov (the future one of the 26 Baku commissars) studied at the KCI.

But during the First World War, due to the threat of the capture of Kiev by German troops, Kiev St.Volodymyr University was evacuated to the Russian city of Saratov, so Y.Vezirov graduated from the Faculty of Law in 1915 already there. After working in Saratov for some time, he returned to Kiev, where he found a job in the Zemstvo of the South-Western Front (similar to volunteers who collected money, clothes, books, medicines, etc. for the needs of the front). He served in the Zemstvo on the territory of Eastern Galicia, where at that time Dmytro Doroshenko (future Minister of Foreign Affairs of the Ukrainian State, 1918) served as the “regional commissar of Galicia and Bukovina” and Ivan Kraskovsky (future UNR ambassador to the Caucasus, 1919). There is no doubt that at work they met and communicated. Moreover, Oleksiy Kuzhym, the brother of Vasyl Kuzhym, who worked as vice-consul of the UNR in Baku (1919-1920), studied at the Faculty of Law together with Y.Vezirov. Therefore, the appointment of Y.Vezirov as the ambassador of the ADR to Ukraine on November 1, 1918 looked natural: he not only knew Kiev, Ukraine, language, local culture, but also knew high-ranking officials of the Ukrainian Foreign Ministry.

It is noteworthy that in November 1917 Y.Vezirov was present in the meeting hall of the Ukrainian Central Rada during the proclamation of the creation of the Ukrainian People’s Republic. Further from the Azerbaijanis, he was a member of the “Council of the Peoples”, which had the goal of holding a “Congress of the Peoples” in Kiev.

Separately, it must be said about the influence on Yusif Vezir (as one of the future main participants in the Azerbaijani national movement) of the Ukrainian national movement. It is obvious that D.Doroshenko, I.Kraskovskyi introduced Yusif Vezirov to the theoretical works of the then well-known leader of the Ukrainian National Movement, Mykhailo Hrushevskyi. It should be noted the similarity of the titles of

Y.Vezirov's early theoretical works ("Azerbaijani autonomy", "Who are we and what do we want?") with the titles of M.Grushkevsky's works ("What kind of autonomy and federation do we want", "Who are Ukrainians and what do they want").

Therefore, thanks to the natives of Shusha – Yusif Vezirov, Jalil Sadikh (Commissar of the Commissariat of Azerbaijan in Ukraine, official representative of the ADR in Ukraine, October-November 1918), then Kiev and all of Ukraine learned about Azerbaijani Karabakh, its cultural capital – Shusha.

And today, the life and work of the prominent Shusha residents Y.Vezirov, J.Sadikh are studied by students of the educational program "Oriental Studies" of the History Faculty of Taras Shevchenko National University of Kiev. And on September 15, 2022, the Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries of the University held a scientific conference "Second Turkological Readings" dedicated to the 135th anniversary of the birth of Yusif Vezirov.

THE FIGHT FOR KARABAKH IN THE POLISH SOURCES

Thanks to the socio-political changes in the USSR in the early 1990s, Azerbaijan gained independence. The ability to decide about their own affairs made the society strongly opt for the development of the country and the possibility of deciding its fate on its own terms

Azerbaijan's oil fields, gas and other resources at the disposal of this country quickly became the focus of interest for countries around the world.

There was a growing demand for reliable information about the economy, society, successes and problems of this South Caucasian area.

Polish society has closely followed the events of recent years regarding Azerbaijani-Armenian relations, the struggle to regain the Karabakh region, and the case of Nakhcivan. In the Polish press, such as "Rzeczpospolita", "Dziennik Polski Gazeta Prawna", "Fakt", scientific and socio-political journals, correspondence of Polish and foreign envoys to Azerbaijan was increasingly published. It was they who directly transmitted the news about the successes and failures of the people of Azerbaijan in the struggle for Karabakh in the two decades of the 21st century.

In the presentation, I will present the relationship after the victory and Turkey's help in taking Shusha. On November 7,

*University of Warsaw, dchmielavska@uw.edu.pl, associate professor, ORCID:0000-0002-0077-2954.

2020, it was recaptured by Azerbaijani troops and under the peace agreement of November 9, 2020, it returned to Azerbaijani control.

NARGIZ AKHUNDOVA*

**THE INTERNATIONAL SITUATION AROUND
AZERBAIJAN
DURING THE OCCUPATION OF SHUSHA**

The city of Shusha, with its historical, strategic and cultural value for Azerbaijan, has played an important role in the political history of this country since ancient times. Shusha has long been one of the main administrative, economic and cultural centers of Azerbaijan since its establishment by indigenous Azerbaijanis. At the end of the 18th century, Shusha became one of the most important trade centers in the entire South Caucasus region. The military aggression of Armenia against Azerbaijan at the turn of the 1980s and 1990s had a fundamental impact on both the domestic and foreign policy of the Republic of Azerbaijan. Among these events, the occupation of Shusha had a particularly difficult impact on the situation of the country. On the one hand, it led to another change of government against the backdrop of an extremely complicated economic and demographic situation in the AR. On the other hand, this country has come face to face with many obstacles and even intrigues from a number of states. Similar to the situation of

* University of Warsaw, Faculty of Oriental Studies, Head of the Center for Azerbaijan Studies, PhD in history, associate professor, ORCID: 0000-0003-1638-2077.

1918/1920, Azerbaijan had to carry out double diplomatic work to recognize its territorial integrity, fight for the right to tell the truth about the total violation of the rights of Azerbaijani citizens by the Armenian aggressors and almost a million refugees who were left homeless as a result of aggression. It was under these conditions that the capture of the city of Shusha took place. In addition to this, in the international arena there have been a number of attempts by certain states to take the initiative to resolve the Armenian-Azerbaijani conflict. Moreover, on that very day, a meeting of the Azerbaijani and Armenian delegations was held in Tehran on the initiative of Iranian diplomacy. These and other controversial events are the subject of coverage in this article.

RƏHİM RƏHİMOV*

ŞUŞA VƏ ZALSBURQ: ÇAĞIRIŞ VƏ CAVAB PARADİQMASINDAN BAXIŞ

Azərbaycanın Şuşa və Avstriyanın Zalsburq şəhərləri əsas etibarını ilə müvafiq olaraq məxsus olduqları ölkələrin və aid olduqları daha geniş regionun mühüm mədəniyyət mərkəzi kimi identikliyə malikdirlər. Hər iki şəhər məşhur musiqiçilərin, yazıçıların, alimlərin və digər ictimai xadimlərin doğulduğu yerdir. Zalsburq şəhəri Avstriyanın mədəniyyət və musiqi paytaxtı, eyni zamanda Avropanın mədəniyyət paytaxtı kimi tanınır. Şuşa şə-

*Qafqaz Avropaşünaslıq Assosiasiyasının İdarə Heyətinin üzvü, r_rahimov@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1127-1020.

həri 2021-ci ildə Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilib. Eləcə də, Beynəlxalq Türk Mədəniyyət Təşkilatı – Türksöy tərəfindən 2023-cü il üçün türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı seçilib. Beynəlxalq və milli mədəniyyət mərkəzi kimi tanınan hər iki şəhərin tarixin gedişində müharibə edən ordular arasında döyüş meydanına çevrildiyi zamanlar olub. Bu oxşar xüsusiyyətlərlə yanaşı, Şuşa və Zalsburq arasında fərqli cəhətlər də bəllidir. Belə ki, onların tarixi inkişaf yolları, yaranma tarixləri və qədimlik, yüksəliş və tənəzzül dövrləri, yerləşdikləri coğrafiyalar, aid və ya qonşu olduqları imperiyalar və mədəniyyətlər baxımından fərqlər mövcuddur.

Şuşa və Zalsburq şəhərləri arasında paralellərin qurulması və konkret xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması üçün daha dərin və fundamental tədqiqə və təhlilə ehtiyac duyulur. Çünki yuxarıda qeyd edilən fərq və oxşarlıqlar ilk baxışdan sezilir və müəyyən mənada zahir və ya səthi xarakter daşıya bilər. Ona görə də mövzunun tədqiqində metodoloji olaraq müqayisəli metoddan istifadə olunsada, konseptual baxımdan çağırış və cavab konsepsiyasına istinad edilir. Başqa sözlə desək, müqayisəli metod çağırış və cavab konsepsiyasına istinad edən paradigma əsasında tətbiq olunur.

Hər bir icma, toplum, millət, şəhər və ya ölkə tarixində çağırışlarla üzləşir. Bu təbiidir, çünki tarix çağırışlardan və cavablardan ibarətdir. Toplumların, şəhər və ya ölkələrin və digər kollektiv, mütəşəkkil faktorların üzləşdikləri çağırışlara necə cavab verməsi onların gələcək taleyində və kimliyində həlledici bir rol oynayır. Xüsusən də, çağırış və cavabların həmin şəhərlərin yüksəliş və ya tənəzzülünə hansı təsiri buraxması maraqlıdır. Bu mənada Şuşa və Zalsburq şəhərləri istisna təşkil etmirlər.

Çağırış və cavab konsepsiyası əsasında aparılan müqayisəli yanaşma tarixi davamlılıq, keçilmiş yoldan asılılıq və bu əlaqənin müasir proseslərdə necə təzahür etdiyini anlamaq üçün uyğundur. Tarixi davamlılıq və tarixi yoldan asılılıq tarixi yaddaşa bağlı olduğu üçün bu yanaşma vasitəsilə tarixi yaddaşın kollektiv yaddaş, institutsional yaddaş, ədəbi-bədii yaddaş və tarixi travma kimi formalarını həmin şəhərlər və müvafiq ölkələrin hazırkı həyatına necə təsir etdiyini, eləcə də geosiyasi əhəmiyyət kəsb edib-etmədiyini izləmək baxımından əlverişlidir.

REHIM REHIMOV*

**SHUSHA AND SALZBURG:
CONTEMPLATING THROUGH CHALLENGE AND
RESPONSE PARADIGM**

Azerbaijan's Shusha and Austria's Salzburg cities have the identities as important cultural centres of the countries and wider regions that they belong to respectively. Both cities are the birthplaces of famous musicians, writers, scholars and other public figures. Salzburg is known as Austria's capital of culture and music and also a cultural capital of Europe. Shusha was declared by a presidential order as the cultural capital of Azerbaijan. Furthermore, *Türksoy* – the International Organization of Turkic Culture has declared Shusha as the cultural capital of the Turkic world for 2023. Both of the cities

* Member of the Management Board, Association of European Studies for the Caucasus, e-mail: r_rahimov@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1127-1020.

that have been known as international and national cultural centres have experienced battlefields between warring armies in the course of the history. Alongside with these quick similarities, Shusha and Salzburg also have distinctions with regard to ways of historic development, age and histories of emergence, periods of rise and decline, geographical locations, empires and broader cultures that they were neighbours or belonged to.

There is a lack of deeper and more fundamental research and analysis with a view to drawing parallels and discovering specific peculiarities between Shusha and Salzburg since those similarities and distinctions that were mentioned above are observable from the first sight and therefore, may be of surface or shallow character in certain regards. In the light of that, methodologically a comparative method is used while the concept of challenge and response is referred to conceptually. In other words, the comparative method is applied based on a paradigm that refers to the concept of challenge and response.

Every community, society, nation, city or country faces challenges along the history. It is natural because the history is made up of challenges and responses. How societies, communities, cities or countries and other collective, organized actors respond to challenges that they face plays a crucial role in their fate and identity. In that context, Shusha and Salzburg are not an exception. In particular, challenges and responses are impactful for the rise and decline of the cities.

The comparative approach based on the concept of the challenge and response concept is relevant for grasping the historic continuity, path dependency and how this relationship is

manifested in modern processes. As historic continuity and path dependency are connected to the historic memory, this approach is effective to track down how/whether the collective memory, institutional memory, literary-artistic memory and historic traumas as forms of the historic memory affect the present life of those cities and respective countries, and whether they carry geopolitical importance.

MƏTANƏT BƏHRƏMOVA*

ŞUŞANIN QARDAŞ ŞƏHƏRLƏRİ: ƏRZURUM, KAYSERİ VƏ TÜRKİSTAN

Ermənistan əsassız iddiaları nəticəsində Azərbaycanın tarixi torpaqlarını işğal etmişdir. 30 ilə yaxın davam edən danışıqlar prosesi nəticəsiz qalmışdır. Azərbaycan Respublikası real təhlükənin qarşısını almaq və düşməni zərərsizləşdirmək üçün 2020-ci ilin 27 sentyabrında torpaqlarının azad edilməsi uğrunda əks-hücuma başlamışdır. 44 gün davam edən Vətən müharibəsinin nəticəsində Azərbaycanın müzəffər ordusu tarixi torpaqlarımızı azad etmişdir. Azad edilən şəhərlər içərisində Azərbaycan musiqisinin mərkəzi, Qafqazın Konservatoriyası hesab edilən Şuşa şəhəri də var idi. Şuşanın azad edilməsi Vətən müharibəsinin kulminasiya nöqtəsi hesab oluna bilər.

Şuşa şəhərinin Azərbaycan dövlətçiliyi üçün əhəmiyyəti bir başqadır. Şuşa bizim xalqımızın qəhrəmanlıq və yenilməzlik rəmzidir. Hətta Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham

* AMEA Tarix institutunun “Ümumi tarix” şöbəsinin böyük elmi işçisi, bahramova60@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7531-3157.

Əliyev şəhərin azad olunmasından sonra: “Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq, biz səni dirçəldəcəyik!” deyərək müraciət etmişdi. Bəli, Şuşa yenidən onu sevənlərindir. Vətən müharibəsindən sonra ölkə qarşısında duran əsas vəzifə azad olunmuş torpaqlarımızı dirçəltmək və onları yenidən həyata qaytarmaq idi. Bu sahədə lazımi layihələr qəbul edildi və fəaliyyətə başlanıldı. Ölkə prezidentinin fərmanı ilə 2022-ci il “Şuşa ili” elan edildi.

Şuşa şəhərində yenidənqurma işləri ilə yanaşı müxtəlif mədəni layihələr də həyata keçirilməyə başlandı. Belə ki, Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycanın haqq mübarizəsində onu dəstəkləyən Türkiyə Cümhuriyyəti qazandığımız qələbədən sonra da Azərbaycanın yanında olmağa davam edir. Türkiyə Cümhuriyyətinin şəhərləri ilə Şuşa şəhəri arasında Qardaşlaşmaq haqqında protokollar imzalanmışdır.

2022-ci ilin 21 sentyabrında Şuşa şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi ilə Ərzurum Böyükşəhər Bələdiyyəsi arasında iki dost və qardaş ölkə kimi strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin mövcud olduğunu nəzərə alaraq qardaşlaşmış şəhərlər haqqında Protokol imzalanıb. Protokol qardaşlaşmış şəhərlər arasında mədəni, sosial və iqtisadi münasibətləri, həmçinin dostluq və qardaşlıq əlaqələrini təşviq etmək və birgə fəaliyyət sahələrini genişləndirməyi əsas tutur. Tərəflər arasında birgə proqram, layihələr, qarşılıqlı səfərlərin təşkili, habelə təcrübə və məlumat mübadiləsi, bərabərlik, dostluq, qardaşlıq və ümumi maraq prinsiplərinə uyğun olaraq, incəsənət, mədəniyyət, turizm, elm, ticarət və informasiya texnologiyaları sahələrində əməkdaşlıq nəzərdə tutulub. Sənədi Şuşa şəhəri Dövlət Qoruğu İradəsinin İdarə heyətinin sədri Məftun Abbasov və Ərzurum Böyükşəhər Bələdiyyəsinin başçısı Mehmət Sekmən imzalayıblar.

Şuşa ilə qardaşlaşmış bir digər şəhər Kayseridir. 2022-ci il 14 oktyabr tarixində Şuşa şəhəri ilə Kayseri şəhəri arasında qardaşlaşmış şəhərlər haqqında protokol imzalanıb. Protokolu Şuşa şəhəri Dövlət Qoruğu İradəsinin İdarə heyətinin sədri Məftun Abbasov və Kayseri Böyükşəhər Bələdiyyəsinin başçısı Memduh Büyükkılıç imzalayıblar. İmzalanmış bu sənədə əsasən iki qardaşlaşmış şəhərlər mədəni, sosial və iqtisadi münasibətləri, həmçinin dostluq və qardaşlıq əlaqələrini təşviq etmək və birgə fəaliyyət sahələrini genişləndirmək niyyətindədirlər. Tərəflər qarşılıqlı əlaqələri daha da inkişaf etdirmək üçün YUNESKO-nun “Yaradıcı Şəhərlər Şəbəkəsi” proqramı çərçivəsində əməkdaşlıq edəcəklər. Bununla yanaşı birgə proqram, layihələr, qarşılıqlı səfərlərin təşkili, habelə təcrübə və məlumat mübadiləsi, incəsənət, mədəniyyət, turizm, elm, ticarət və informasiya texnologiyaları sahələrində əməkdaşlıq nəzərdə tutulub.

24 avqust 2022-ci il tarixində Azərbaycana rəsmi səfəri baş tutan Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev ikitərəfli əməkdaşlıq çərçivəsində “Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhəri və Qazaxıstan Respublikasının Türkistan şəhəri arasında qardaşlaşma əlaqələrinin qurulması haqqında Protokol” imzalanıb.

Dövlətçilik tariximizdə mühüm yeri olan Şuşa şəhəri ilə digər şəhərlər arasında qardaşlaşma protokollarının imzalanması gələcək illərdə də davam edəcəkdir. Belə ki, bu qardaş şəhərlər arasında mədəni və ticari əlaqələrin artmasına və genişlənməsinə ehtiyac vardır.

**BROTHER CITIES OF SHUSHA:
ERZURUM, KAYSERI AND TURKESTAN**

As a result of groundless claims, Armenia occupied the historical lands of Azerbaijan. The process of negotiations, which has been going on for nearly 30 years, has been unsuccessful. The Republic of Azerbaijan launched a counterattack for the liberation of its lands on September 27, 2020, in order to prevent the real danger and neutralize the enemy. As a result of the 44-day Patriotic War, the victorious army of Azerbaijan liberated our historical lands. Among the liberated cities was the city of Shusha, which is considered the center of Azerbaijani music and the Conservatory of the Caucasus. The liberation of Shusha can be considered the culmination point of the Patriotic War.

The importance of the city of Shusha for the statehood of Azerbaijan is different. Shusha is a symbol of heroism and invincibility of our people. Even the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev addressed after the liberation of the city: “Dear Shusha, you are free! Dear Shusha, we are back, we will revive you!”. Yes, Shusha is again of those who love him. The main task facing the country after the Patriotic War, was to revive our liberated lands and bring them back to life. Necessary projects in this field have been accepted and started to operate. By the order of the President, the 2022 year was announced the “Year of Shusha”.

* Senior researcher at ANAS Institute of History, e-mail: bahramova60@gmail.com. ORCHID: 0000-0001-7531-3157.

Along with the reconstruction works, various cultural projects were also started in the city of Shusha. Thus, the Republic of Türkiye, which supported Azerbaijan in its struggle for justice during the Patriotic War, continues to stand by Azerbaijan even after our victory. Protocols on twinning were signed between the cities of the Republic of Türkiye and the city of Shusha.

On September 21, 2022, the Protocol on brother cities was signed between the Shusha City State Reserve and the Erzurum Metropolitan Municipality on the basis of documents on the existence of strategic partnership relations between two friendly and brotherly countries. The protocol is based on the creation of opportunities for cultural, social and economic relations between sister cities, including friendship and fraternity, and expanding areas of joint activities. Joint programs, projects, organization of visits, experience and information acquisition between the parties are carried out in accordance with the principles of brotherhood, friendship and common interests in the fields of art, culture, tourism, science, trade and information technologies. The document was signed by Maftun Abbasov, the chairman of the board of the Shusha City State Reserve Department, and Mehmet Sekman, the head of the Erzurum Metropolitan Municipality.

Another city twinned with Shusha is Kayseri. On October 14, a protocol on brother cities was signed between the city of Shusha and the city of Kayseri. The protocol was signed by Maftun Abbasov, Chairman of the Management Board of Shusha City State Reserve Will, and Memduh Büyükkılıç, Head of Kayseri Metropolitan Municipality. According to the signed document, the two brother cities intend to promote cultural,

social and economic relations, as well as friendly and fraternal relations and expand the areas of joint activities. The parties will cooperate within the framework of UNESCO's "Creative Cities Network" program to further develop mutual relations. In addition, joint programs, projects, organization of mutual visits, as well as exchange of experience and information, cooperation in the fields of art, culture, tourism, science, trade and information technologies are planned.

On August 24, 2022, within the framework of bilateral cooperation the President of the Republic of Kazakhstan Kasim-Jomart Tokayev, who made an official visit to Azerbaijan, signed the "Protocol on the establishment of fraternal relations between the city of Shusha of the Republic of Azerbaijan and the city of Turkestan of the Republic of Kazakhstan".

The signing of fraternization protocols between the city of Shusha, which has an important place in the history of our statehood, and other cities will continue in the coming years. Thus, there is a need to increase and expand cultural and commercial relations between these brother cities.

İKİNCİ İCLAS: ŞUŞA BƏYANNAMƏSİ

THE SECOND SITTING: THE DECLARATUON OF SHUSHA

**ŞUŞA BƏYANNAMƏSİNİN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ
AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ
YENİ MƏRHƏLƏ**

Məlum olduğu kimi, əsası 1752-ci ildə qoyulan Şuşa şəhərinin 2022-ci ildə 270 yaşı tamam olur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 5 yanvar 2022-ci il tarixli sərəncamı ilə 2022-ci ilin ölkəmizdə “Şuşa İli” elan edilməsi də məhz doğma Şuşamıza göstərilən hərtərəfli dövlət qayğısı və diqqətin növbəti təzahürüdür. Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın mədəni və ictimai-siyasi həyatında müstəsna rol oynayan, yetirdiyi böyük şəxsiyyətləri ilə ədəbi, mədəni, elmi və ictimai fikir salnaməmizə əlamətdar səhifələr yazan, eyni zamanda strateji mövqeyi ilə seçilən Şuşa Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzə başlamış Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən 1992-ci il mayın 8-də işğala məruz qalmışdı. İşğal dövründə şəhərdəki yüzrlərlə tarix və mədəniyyət yadigarı vandalizm aktları nəticəsində dağıdılmışdır. Lakin Ermənistanın kapitulyasiyasına yol açan 8 noyabr 2020-ci il tarixli Şuşa qalibiyyəti xalqımızın qəhrəmanlıq ruhunun təntənəsinə çevrilərək, tariximizə Zəfər Günü kimi həkk olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan bu müharibə ilə Cənubi Qafqaz regionunda yeni geosiyasi reallıqları da formalaşdırdı. Artıq regionun siyasi mənzərəsi dəyişir, Yeni Dünya Nizamının qurulması kontekstində regionda təsir gücü ola biləcək çox aktual məqamlar müşahidə olunur, Cənubi Qafqazın geosiyasi mənzərəsinə əməkdaşlıq və təhlükəsizlik aspekt-

* T.e.d., dos., AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Qafqaz tarixi” şöbəsinin müdiri, emin.amea@yahoo.com, ORCID:0000-0003-3194-8964.

lərində yeni ruh verilir. Məhz bu baxımdan Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dünyada heç bir dövlətdə rast gəlinməyən qardaşlıq, sıx əməkdaşlıq və yaxınlığın nəticəsi olaraq ortaya çıxan, yeni müttəfiqlik formatına yol açan tarixi sənəd kimi Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması da həmin aktual məqamlardan biridir. Bu bir həqiqətdir ki, Azərbaycanla Türkiyə arasındakı münasibətlərin dünyada analoqu yoxdur. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra iki qardaş ölkənin münasibətlərinin inkişaf xarakteri və dinamikası göstərir ki, yeni tarixi şəraitdə onlar daha dərin və əhatəli əlaqələr səviyyəsinə keçməkdə qətiyyətlidirlər. Bu baxımdan Azərbaycan-Türkiyə dostluğunun, qardaşlığının və birliyinin yeni təsdiqi sayılan müttəfiqlik münasibətlərinə dair Şuşa Bəyannaməsi hər iki ölkə ilə yanaşı, region və dünya üçün də son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu bəyannamənin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Türkiyə və Azərbaycan öz aralarında ilk dəfə olaraq adında “müttəfiqlik” ifadəsinin olduğu bir sənəd imzalayıblar. Vaxtilə imzalanan anlaşmalar və atılan addımlarla strateji ortaqlıq səviyyəsinə yüksələn əlaqələr Şuşa Bəyannaməsi ilə bu dəfə müttəfiqlik səviyyəsinə qalxmış oldu. Müttəfiqliyin dar çərçivədə xarakterizə olunmayıb, daha geniş mənada bütün regionu əhatə etməsi, xüsusilə türk dünyası ifadəsinin vurğulanması bu bəyannamənin gələcəyə işıq tutan olduqca strateji bir sənəd olduğunu ortaya qoyur. Bu bəyannamə şübhəsiz ki, iki ölkənin bugünkü və gələcək vəziyyətinə ciddi töhfələr verəcəkdir. Dünyada gedən proseslər Azərbaycan və Türkiyənin daha yaxın, rəsmi surətdə müttəfiq olmasını zəruri edir. Çünki böyük təşkilatlar, qurumlar ölkələrin suverenliyinin qorunmasında, insanların hüquqlarının təmin olunmasında səmərəli addım atmırlar. Çox vaxt da ikili standartlara əsaslanan siyasət yürüdərək öz mənfəətlərinə uyğun hərəkət edirlər. Bu da həmin

təşkilatların öz prinsiplərini pozması anlamına gəlir. Buna görə də Azərbaycan və Türkiyə təhlükəsizliyini, suverenliyini təmin etmək üçün öz aralarında yeni formatlar yaratmağa başlayıblar. Məsələn, türkdilli ölkələr Türk Dövlətləri Təşkilatı ətrafında birləşərək bu ittifaqı daha səmərəli etməyə çalışırlar. Son olaraq onu qeyd etmək vacibdir ki, vaxtilə Azərbaycan ilə Türkiyə arasında strateji ortaqlıq çərçivəsində qurulan münasibətlərin Şuşa Bəyannaməsi ilə müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəlməsi heç təsadüfi deyildir ki, Yeni Dünya Nizamında formalaşan yeni geosiyasi reallıqlarla, Böyük Şahmat Taxtasındakı geosiyasi həmlələrlə bilavasitə əlaqədardır.

EMIN SHIKHALIYEV*

HISTORICAL IMPORTANCE OF THE DECLARATION OF SHUSHA AND A NEW STAGE IN THE AZERBAIJAN-TURKIYE RELATIONS

As it is known, the city of Shusha, founded in 1752, has 270th anniversary in 2022. The declaration of 2022 as the “Year of Shusha” in our country by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan Mr. Ilham Aliyev dated January 5, 2022 is the next manifestation of the comprehensive state care and attention shown to our native Shusha. Shusha, which played an exceptional role in the cultural and socio-political life of not only Azerbaijan but also the entire South Caucasus, which has extremely

* PhD in history., Associate prof., Head of department “History of Caucasus” of ANAS Nakhchivan branch, emin.amea@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-3194-8964.

important contribution to literary, cultural, scientific and social thought with its great personalities, and which was also distinguished by its strategic position, was invaded by the armed forces of Armenia on May 8 in 1992, which started military aggression against Azerbaijan. During the occupation, hundreds of historical and cultural monuments in the city were destroyed as a result of acts of vandalism. However, the liberation of Shusha on November 8, 2020, which paved the way for the capitulation of Armenia, became a celebration of the heroic spirit of our people and was engraved in our history as Victory Day. It should be noted that Azerbaijan formed new geopolitical realities in the South Caucasus region with this war. The political landscape of the region is changing. In the context of the establishment of the New World Order, there are very relevant moments that can be influential in the region; the geopolitical landscape of the South Caucasus is being given a new spirit in the aspects of cooperation and security. From this point of view, the signing of the Shusha Declaration as a historical document that paved the way for a new format of alliance, which emerged as a result of brotherhood, close cooperation and closeness that is not found in any other country in the world, is one of those urgent moments. It is a fact that the relations between Azerbaijan and Türkiye have no analogues in the world. After the second Karabakh war, the nature and dynamics of the relations between the two brotherly countries show that in the new historical conditions, they are determined to move to a deeper and more comprehensive level of relations. In this regard, the Shusha Declaration on alliance relations, which is considered a new confirmation of Azerbaijan-Türkiye friendship, brotherhood and unity, is extremely important not

only for both countries, but also for the region and the world. The main essence of this declaration is that Türkiye and Azerbaijan signed a document with the word “alliance” in its name for the first time. With the agreements signed in the past and the steps taken, the relations that were raised to the level of strategic partnership have risen to the level of alliance this time with the Shusha Declaration. The fact that the alliance is not characterized in a narrow framework, but covers the entire region in a broader sense, especially the emphasis on the term Turkic world, reveals that this declaration is a very strategic document that sheds light on the future. This declaration will undoubtedly make significant contributions to the current and future geopolitical importance of the two countries. The processes going on in the world make it necessary for Azerbaijan and Türkiye to become closer and officially allies; because large organizations and institutions do not take effective steps in protecting the sovereignty of countries and ensuring people’s rights. Often, they act according to their own interests by pursuing a policy based on double standards. This means that these organizations violate their own principles. Therefore, Azerbaijan and Türkiye have started to create new formats between themselves to ensure their security and sovereignty. For example, Turkic-speaking countries unite around the Organization of Turkic States and try to make this union more effective. Finally, it is important to note that the further progress in the relations between Azerbaijan and Turkey within the framework of strategic partnership to the level of alliance with the Shusha Declaration is not accidental; it is directly related to the new geopolitical realities formed in the New World Order, and geopolitical assaults on the Great Chess Board.

**ŞUŞA BƏYANNAMƏSİ:
SİYASİ-HÜQUQİ VƏ HƏRBİ-GEOSTRATEJİ
TƏHLÜKƏSİZLİK PARADİQMALARI**

Bəyannamənin siyasi-tarixi əhəmiyyəti. 2021-ci il iyunun 15-də Azərbaycan və Türkiyə arasında imzalanan müttəfiqlik haqqında Şuşa Bəyannaməsi bir çox siyasi-tarixi və hüquqi-hərbi paradixmalarla şərtlənir:

– Məlumdur ki, 1921-cil il Qars anlaşması ilə Türkiyəyə Naxçıvanda zəmanətçi, qoruyucu ölkə statusu verilmişdi. 1994-cü ildə “Azərbaycan və Türkiyə arasında dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə Müqavilə” imzalanmış, əlaqələrin siyasi-hüquqi zəmini formalaşdırılmışdı. 2010-cu ildə “Azərbaycan və Türkiyə arasında strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Müqavilə”nin imzalanması da Şuşa Bəyannaməsinə aparan yolun komponentidir.

– Bəyannamə **strateji və hərbi-təhlükəsizlik** mətnində siyasi-tarixi əhəmiyyət daşıyır. Bu: a) Qarabağın təqdimatı, b) işğalda olan tarixi torpaqların sahibinə qayıtması, c) ərazi bütövlüyünün bərpası, d) “Dağlıq Qarabağ” saxta ifadəsinin tarixdə qalması, e) Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı **“Şuşa” imzasının** tarixləşərək siyasi təsbitinin, paradixmal komponentidir.

– **Bəyannamənin siyasi, beynəlxalq-hüquqi əhəmiyyəti** müstəqillik, suverenlik, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq sənədlərdə

*Siy.e.d., prof., AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun “Siyasət in fəlsəfəsi və sosiologiyası” şöbəsinin müdiri. mirrena54@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-6250-1826

tanınan, qəbul edilən sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin bir-birinin işlərinə qarışmama prinsiplərinə riayət, milli maraq və mənafeələrini müdafiə və təmin etməyə yönəlmiş müstəqil xarici siyasət, hər iki ölkədə müttəfiqliyin qurulmasında **siyasi-hüquqi mexanizmlərin** müəyyənləşdirilməsi paradigmasıdır.

– Sənədin **geostrateji milli mənafeələr nəzərindən əhəmiyyətli** siyasi-hərbi və təhlükəsizliyin əlaqələndirilməsində **birgə fəaliyyətlərin təşviqi-təbliğidir**. Tərəflərdən hər hansı birinin müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığı və ya təhlükəsizliyinə qarşı üçüncü dövlət və ya dövlətlər tərəfindən təhdid və ya təcavüz olunarsa, təhdid-işğal təcavüzünün aradan qaldırılmasında BMT Nizamnaməsinin məqsəd-prinsiplərinə müvafiq təşəbbüslərin həyata keçirilməsi, bir-birinə yardım komponentidir.

– Bəyannamə Azərbaycan Ordusunun müasir tələblərlə yenedən formalaşmış modernləşdirilməsində birlikdə fəaliyyət, müasir texnologiyalara – silah və hərbi texnikanın idarəsində əməkdaşlıq, Təhlükəsizlik Şuralarının birlikdə iclaslarının keçirilməsi, milli mənafeə - maraqlara əks regional və beynəlxalq təhlükəsizliyin müzakirəsinin daxil edilməsidir. Mehmet Yücenin yazdığı kimi: “Ölkələrimizin yaxınlaşması baxımından ən qısa zamanda Türk Dünyası Universitetinin qurulması vacibdir. Çünki, ikinci Qarabağ savaşı zamanı Türkiyə və Azərbaycan tarixdə nümunəsi az olan həmrəylik və qardaşlıq nümayiş etdirdilər”. Bu perspektivdə Bəyannamə gələcəkdə daha geniş sahələri əməkdaşlığa çevirmək üçün BMT Nizamnaməsi, beynəlxalq, regional və ikitərəfli anlaşmaların nəzərə alınmasının siyasi-hüquqi təsbitinin paradigmasıdır.

– Bəyannamədə mədəni-ideoloji məsələlərin də qarşılıqlı əməkdaşlıqla həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur və **hədəfi** bütün Cənubi Qafqazda sülhə, əməkdaşlığa çağırış komponentidir.

– Bəyannamədə digər **komponent ticari-iqtisadi**, milli iqtisadiyyatların, ixracın şaxələndirilməsinin genişləndirilməsi, malların sərbəst hərəkətinin təşkili, Cənub Qaz Dəhlizindən istifadədə qarşılıqlı əlaqələndirilmə, intellektual nəqliyyat sistemləri texnologiyaları, beynəlxalq tranzit-nəqliyyat potensialından istifadə, Azərbaycan-Türkiyəni **birləşdirən Zəngəzur dəhlizinin açılması** ilə regionda yeni nəqliyyat-kommunikasiyanın yaradılması paradıqmasıdır.

– Bəyannamə: 1) bütün türk dünyasının birliyinə; 2) regionda sabitliyin, sülhün təhlükəsizliyin təminatına; 3) Türkiyə-Azərbaycan əməkdaşlığının yeni strateji-hərbi, siyasi-hüquqi inkişafı Türkiyə-Azərbaycan müttəfiqliyinin güclənməsi, qonşu dövlətlər – xalqlarla əməkdaşlığın artırılmasında yeni imkanlar yaranan **reallıqların təsbiti paradıqmasıdır**.

– Şuşa Bəyannaməsi haqda Prezident İlham Əliyevin vurğuladığı kimi: “Azərbaycan Cənubi Qafqazda geosiyasi və geoiqtisadi reallığı köklü surətdə dəyişməklə əməkdaşlığa, sülhə, regional və qlobal miqyasda dayanıqlı təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasına istiqamətlənmiş strateji kurs həyata keçirir. Türkiyə bizə hər zaman yüksək dəstək verdi. Vətən müharibəsində qələbəmiz və hazırki proseslər Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığının, birliyinin nailiyyətləridir” paradıqması da siyasi tarixdir.

**THE DECLARATION OF SHUSHA:
POLITICAL-LEGAL AND MILITARY-GEOSTRATEGIC
SECURITY PARADIGMS**

Political and historical significance of the declaration.
Shusha Declaration of Alliance, signed between Azerbaijan and Turkey on June 15, 2021, is driven by many political, historical and military-legal paradigms:

- It is known that under the Kars Treaty of 1921, Turkey received the status of a guarantor and protector in Nakhchivan. In 1994, the “Agreement on the Development of Friendship and Comprehensive Cooperation between Azerbaijan and Turkiye” was signed, and the political and legal basis for relations was formed. The signing of the “Agreement on Strategic Partnership and Mutual Assistance between Azerbaijan and Turkiye” in 2010 is also an integral part of the path leading to the Shusha Declaration.

- The Declaration has a political and historical significance in the text of strategic and military security. These are: a) donation of Karabakh, b) return of the occupied historical lands to the owner, c) restoration of territorial integrity, d) preservation of the false expression “Nagorno Karabakh” in history, e) historicization of the signature of the cultural capital of Azerbaijan “Shusha”, that are paradigmatic components.

* Doctor of Political Sciences., prof., Head of the department “Philosophy and Sociology of Politics” of the ANAS Institute of Philosophy and Sociology. mirrena54@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-6250-1826

– The political, international legal significance of the Declaration is independence, sovereignty, territorial integrity, inviolability of borders recognized and accepted in international documents, observance of the principles of non-interference in each other's affairs, an independent foreign policy aimed at protecting and ensuring national interests and interests, in both countries is a paradigm for determining the political and legal mechanisms when creating an alliance.

– The importance of the document from the point of view of geostrategic national interests lies in promoting joint activities in military-political and power coordination. If the independence, sovereignty, territorial integrity, inviolability or security of the internationally recognized borders of any of the parties are threatened or attacked by a third state or states, the implementation of initiatives consistent with the purposes and principles of the UN Charter, in the elimination of threatening-occupational aggression, is auxiliary component.

– The Declaration represents joint actions to reorganize and modernize the Azerbaijan Army, taking into account modern requirements, cooperation in the field of modern technologies - in the management of weapons and military equipment, holding joint meetings of security councils, including the discussion of regional and international security issues, taking into account national interests. As Mehmet Yuce wrote: “In the context of the rapprochement of our countries, it is important to establish the University of the Turkic World as soon as possible. Because during the second Karabakh war, Turkey and Azerbaijan demonstrated solidarity and brotherhood, which has few examples in history.” (2) From this perspective, the Declaration is a paradigm of political and legal determination of taking into

account the UN Charter, international, regional and bilateral agreements in order to transform broader areas into cooperation.

- The Declaration provides for the implementation of cultural and ideological issues through mutual cooperation, and its goal is to call for peace and cooperation throughout the South Caucasus.

- Another component of the declaration is the expansion of trade and economic activities, the diversification of national economies, exports, the organization of free movement of goods, mutual coordination in the use of the Southern Gas Corridor, technologies of intelligent transport systems, the use of international transit - transport potential, the opening of Zangezur corridor that is new in the region and meant to connect Azerbaijan-Turkey is a paradigm for the creation of transport and communications.

Declaration encompasses: 1) the unity of the entire Turkic world; 2) ensuring stability, peace and security in the region; 3) the new military-strategic, political and legal development of Turkish-Azerbaijani cooperation that is a paradigm for strengthening the Turkish-Azerbaijani alliance, creating new opportunities for building up cooperation with neighboring states and peoples.

- As President Ilham Aliyev emphasized regarding Shusha Declaration: “Azerbaijan is implementing a strategic course aimed at cooperation, peace and the creation of a stable security system on a regional and global scale, radically changing the geopolitical and geo-economic reality in the South Caucasus.” Turkey has always given us high support. “Our victory in the Patriotic War and the current processes are the achievements of the Azerbaijani-Turkish brotherhood and unity” - this paradigm is also political-history.

**ŞUŞA BƏYANNAMƏSİ
BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ SÜLH VƏ
ƏDALƏT NÜMUNƏSİDİR**

Azərbaycan və Türkiyə dünyanın bütün ölkələri ilə beynəlxalq qanunların tələblərinə uyğun əməkdaşlıq edir, “Yurdda sülh – cəhanda sülh” məramını hər addımda təsdiq edən fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Şuşa şəhərində 15 iyun 2021-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən imzalanmış “Şuşa bəyannaməsi” yalnız milli maraqlara söykənən ikitərəfli məsələ deyil, eyni zamanda Cənubi Qafqazda beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə uyğun həmrəylik və qarşılıqlı yardım əlaqəsi nümunəsidir.

Mustafa Kamal Atatürkün “Azərbaycanın sevinci bizim sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir” və Heydər Əliyevin “Bir millət, iki dövlət” ifadələrinin müasir təsdiqi olan “Şuşa bəyannaməsi” ikitərəfli münasibətlərin davamlı inkişafı ilə yanaşı, regional və beynəlxalq müstəvilərdə münasibətlərin tənzimlənməsi, sosial maraqların birləşdirilməsi, genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi, sabitlik və təhlükəsizliyin təmin edilməsi yolunda atılan addımdır.

Münaqişə situasiyası yaranarkən bir tərəfin sülhsevər, xoşməramlı, xeyirxah olması vəziyyəti dəyişməyə kifayət etmir. Yeni reallıqlar göstərir ki, münaqişələrin həlli zamanı tərəflərin müstəqil qərar vermək iqtidarı ilə yanaşı üçüncü - neytral tərəfin

* Fəl.ü.f.d., dos., AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun Etika şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, iradazargan@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9912-2953.

ədalətli mövqeyinə ehtiyac yaranır. “Minsk qrupu” ölkələrinin mövqelərindən fərqli olaraq, Azərbaycan və Türkiyə arasındakı hərbi-siyasi əməkdaşlıq Azərbaycan və Ermənistan arasındakı münaqişədən yan keçməyə və ya münaqişədən faydalanmağa deyil, tərəflər arasındakı qarşıdurmanı ədalətlə həll etməyə və sülhə xidmət edir.

Şuşa Bəyannaməsi Qafqaz regionunda sabitlik və təhlükəsizliyin bərpası, region dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsi məqsədi daşıyır. İki ölkə arasındakı müstəqillik, suverenlik, ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsiplərini rəhbər tutan müttəfiqlik münasibətləri Qafqaz regionunun digər ölkələri üçün də geniş perspektivlər açır.

Mövzunun fəlsəfi tədqiqi zamanı aşağıdakı elmi nəticələr əldə olunmuşdur:

1. Tədqiqatdan aydın olur ki, hayların ənənəvi “münaqişə aləti” funksiyasından xilas yolu onların dəyərlərə münasibətinin dəyişməsindən asılıdır. Keçmiş Anahit kultuna, indisi tsexaxronizmə bağlı olan hay tayfası inanır ki, həyatda ədalətli deyil, güclülər qalib gəlirlər. Bu yanaşma ilahi hikmətə, mədəni universalələrə, birgə yaşayış normaları və davamlı inkişaf məqsədlərinə ziddir. Dünya nizamı ədalət və doğruluq üzərində bərqərarlıdır. Haylar mədəni müxtəlifliyin zənginlik və ünsiyyət səbəbi olmasını dərk etmədikləri üçün Cənubi Qafqaz xalqları ilə dinc, yanaşı yaşaya bilmirlər.
2. Qarabağ münaqişəsinin 30 il davam etməsi səbəbləri:
 - 1) Ermənistan müstəqil qərar vermək iqtidarında deyildi;
 - 2) Rusiya neytral tərəf deyildi;
 - 2) “Minsk qrupu” üzvləri ədalətli deyildilər.

3. Keçən müddət ərzində Azərbaycan iqtisadi və müdafiə potensialını artırdı, qonşu dövlətlərlə mədəni əlaqələri möhkəmləndirdi, maddi-mənəvi tarazlığa nail oldu, dost və düşmənlərini tanıdı, münaqişənin həlli yolu və üsulunu müəyyənləşdirdi.
4. Münaqişələrin həlli zamanı tərəflər müstəqil qərar vermək iqtidarında olmalıdırlar. Tərəflərdən biri müstəqil deyilsə, üçüncü - neytral və ədalətli tərəfə ehtiyac yaranır ki, Qarabağ münaqişəsində bu missiyanı “Minsk qrupu” deyil, Türkiyə icra etdi.
5. Cənubi Qafqazda bağlanmış “Şuşa Bəyannaməsi”: qanunlara uyğundur; dəyərlərə hörmət, mərhəmət, əmin-amanlıq və xeyirxahlıq məqsədi daşıyır; beynəlxalq hüquq və BMT təcrübəsində ədalətə əsaslanan sülh, sabitlik və təhlükəsizliyin təmin edilməsi nümunəsidir.

IRADA ZARGANAYEVA*

**THE DECLARATION OF SHUSHA IS AN EXAMPLE
OF PEACE AND JUSTICE IN INTERNATIONAL
RELATIONS**

Azerbaijan and Türkiye cooperate with all countries of the world in accordance with the requirements of international laws, and continue human-centered activities that confirm the motto

* Doctor of Philosophy in philosophy, Associate professor, leading researcher of the Department of Ethics of the Institute of Philosophy and Sociology of ANAS, e-mail: iradazargan@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9912-2953.

“Peace in the country - peace in the world” at every step. The Shusha Declaration signed by the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev and the President of the Republic of Türkiye Recep Tayyip Erdoğan in the city of Shusha on June 15, 2021 is not only a bilateral issue based on national interests, but also in accordance with the principles and norms of international law in the South Caucasus and the Charter of the United Nations is an example of a relationship of solidarity and mutual aid.

When a conflict situation arises, it is not enough for one party to be peaceful, benevolent, and benevolent to change the situation. There is a need for a fair position of the third - neutral party. Unlike the positions of the “Minsk Group” countries, the military-political cooperation between Azerbaijan and Türkiye does not serve to avoid or benefit from the conflict between Azerbaijan and Armenia, but to solve the conflict between the parties with justice and peace.

The Shusha Declaration, which is a modern confirmation of Mustafa Kemal Atatürk’s “Azerbaijan’s joy is our joy, its sorrow is our sorrow” and Heydar Aliyev’s “One nation, two states” statements, along with the continuous development of bilateral relations, regulation of relations at the regional and international levels, consolidation and expansion of social interests and deepening is a step towards ensuring stability and security.

The Shusha Declaration aims to restore stability and security in the Caucasus region and strengthen economic relations between the states of the region. The alliance relations between the two countries, which are guided by the principles of independence, sovereignty, territorial integrity, inviolability of borders, and non-interference in the internal affairs of the states,

open wide perspectives for other countries of the Caucasus region.

Scientific results of the philosophical study of the topic:

1. The study shows that the way Armenians get rid of their traditional function as “instrument of conflict” depends on changing their attitude towards moral values. Armenians, who in the past are connected with the cult of Anahit, and now with cexachronism, believe that it is not the just who win in life, but the strong. Such an approach is contrary to divine wisdom, cultural universals, norms of coexistence and the goals of sustainable development. The world order is based on justice and truth. Since Armenians do not understand that cultural diversity is the cause of wealth and communication, they cannot live side by side, peacefully and together with the peoples of the South Caucasus.
2. The reasons why the Karabakh conflict continued for 30 years: 1) Armenia was not capable of independent decision; 2) Russia was not a neutral party; 2) “Minsk” group members were not fair.
3. During conflict resolution, the parties must be able to make independent decisions. If one of the parties is not independent, there is a need for a third party - a neutral and fair party. In the Karabakh conflict, this mission was not carried out by the “Minsk group”, but by Turkiye.
4. During the past period, Azerbaijan increased its economic and defense potential, strengthened cultural relations with neighboring states, achieved material and moral balance, recognized its friends and enemies, and determined the way and method of conflict resolution.

The Shusha Declaration concluded in the South Caucasus: complies with the laws; aims for the values of respect, compassion, peace and kindness; it is an example of ensuring peace, stability and security based on justice in international law and UN practice.

MÜBARİZ AĞALARLI*

CƏNUBİ QAFQAZ REGIONUNDA SÜLHÜN VƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ ŞUŞA BƏYANNAMƏSİNİN ROLU

Tarixlər boyu Cənubi Qafqaz regionu geosiyasi və strateji əhəmiyyətinə görə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu regionun əhəmiyyətini artıran əsas məqamlardan biri Xəzər hövzəsi enerji qaynaqlarının dünya bazarlarına nəql marşrutu üzərində yerləşməsidir. Həmçinin, çoxşaxəli Avro-Asiya nəqliyyat dəhlizinin bu bölgədən keçməsi Cənubi Qafqazın geosiyasi və geoiqtisadi dəyərini artırmaqdadır.

SSRİ-nin süqutundan sonra Cənubi Qafqazda müstəqillik qazanmış dövlətlərin etnik-siyasi qarşıdurmalara cəlb edilməsi regionun inkişafına ciddi maneələr yaratmış, nəticədə, region dünyanın qeyri-sabit və münaqişə mənbəyi olan bölgələrindən birinə çevrilmişdir.

Sovet imperiyası dövründən miras qalan etnik münaqişə ocaqlarından biri də Dağlıq Qarabağ konfliktidir. Azər-

* T.ü.f.d., dos., AMEA Tarix İnstitutunun “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, mubariz.aqalar@gmail.com, ORCID. 0000-0002-4373-4907.

baycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra (18 oktyabr 1991-ci il) bu münaqişə daha da böyüyərək Ermənistanla Azərbaycan arasında müharibəyə səbəb olmuş, Ermənistan-Azərbaycan- Dağlıq Qarabağ münaqişəsi mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bunun nəticəsində Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi və ətraf rayonları Ermənistan hərbi qüvvələri tərəfindən işğal olunmuşdur.

30 ilə yaxın bir müddət ərzində beynəlxalq təşkilatların və aparıcı dövlətlərin səylərinə baxmayaraq, bəzi hegemon dövlətlərin münaqişəyə ədalətsiz yanaşması və münaqişənin dondurulması yönündəki siyasəti nəticəsində bu problem həll olunmamışdır. Xüsusilə də BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 (1993), 853 (1993) və 874 (1993) və 884 sayılı qətnamələrinin kağız üzərində qalması münaqişənin siyasi həllini minimuma endirmişdir.

Müxtəlif beynəlxalq və regional təşkilatlarda ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq çərçivəsində münaqişənin siyasi həllinə nail ola bilməyən Azərbaycan Respublikası, bu tarixi ədalətsizliyi hərbi-siyasi güc vasitəsilə həll etmək iradəsini ortaya qoyaraq, BMT TŞ dörd qətnaməsinə uyğun olaraq, 2020-ci il sentyabrın 27-dən etibarən Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Qarabağ bölgəsində “Sülhə məcbüretmə” (“Əks həmlə” əməliyyatı – M.A.) əməliyyatına başlamışdı.

2020-ci il sentyabrın 27-dən noyabrın 10-na kimi baş vermiş II Qarabağ müharibəsi nəticəsində Azərbaycan ordusu erməni işğalçılarını ağır məğlubiyyətə uğradaraq Dağlıq Qarabağ bölgəsini və ətraf rayonları düşmən işğalından azad etmiş və bölgədə yeni reallıqlar yaratmışdır. Ermənistanı acınacaqlı vəziyyətdən xilas etmək üçün Rusiyanın prosesə müdaxiləsi nəticəsində, 10 noyabr 2020-ci ildə Ermənistanın siyasi və hərbi məğlubiyyətini təsdiq edən kapitulyasiya aktı imzalanmışdır.

“10 noyabr Bəyannamə”si adı ilə tarixə düşən bu saziş Azərbaycanın döyüş meydanında əldə etdiyi uğurları siyasi masada təsdiq etmiş, Azərbaycanın işğal altında olan Kəlbəcər, Laçın, Ağdam rayonları döyüşsüz geri qaytarılmışdır.

2021-ci ilin iyunun 15-də Şuşa şəhərində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi”ni imzalamışlar.

“Bəyannamə”nin Preambula hissəsində Tərəflər, “İki dost və qardaş ölkə arasında imzalanmış bütün beynəlxalq sənədlərə, bununla əlaqədar 13 oktyabr 1921-ci il tarixli Qars müqaviləsinə sadıq olduqlarını bəyan edərək” bu müqavilənin siyasi əhəmiyyətini önə çəkmişlər.

Müqavilənin digər bir bölməsində isə qeyd olunur ki, “Tərəflər Qafqaz regionunda sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası, eləcə də region dövlətləri arasında münasibətlərin normallaşdırılması və uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi istiqamətində söylərini davam etdirəcəklər...”.

“Bəyannamə”də, hər iki dövlətin ərazi bütövlüyü və suverenliyinin toxunulmazlığı, II Qarabağ savaşının doğurduğu geo-siyasi reallıqlar, Rusiya-Türkiyə Birgə Mərkəzinin əhəmiyyəti, beynəlxalq və regional təşkilatlarda qarşılıqlı dəstək, Qarabağın bərpası prosesi, minalanmış ərazilərin təmizlənməsi, xüsusilə də Azərbaycanın Qərb rayonlarını Naxçıvanla birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizinin açılması kimi məsələlərdə birgə əməkdaşlıq xüsusi qeyd olunur.

Bu müqavilənin hərbi-siyasi və təhlükəsizlik məsələlərinə dair I, II, və III maddələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mad-

dələrdə, “tərəflərin bir-birinin müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin olunmasında sıx əməkdaşlıq, tərəflərin ərazi bütövlüyünün, suverenliyinin və sərhədlərinin toxunulmazlığının qorunmasında görülməli birgə tədbirlər, tərəflərdən hər hansı birinin hərbi təcavüzə məruz qaldığı zaman bir-birinə qarşılıqlı yardım göstərilməsi və bu məqsədlə, hər iki dövlətin silahlı qüvvələri arasındakı əlaqələrin daha da gücləndirilməsində sıx əməkdaşlıq edəcəyi bildirilir”.

Ümumiyyətlə, “Şuşa Bəyannaməsi” Cənubi Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasında, türk dünyasının integrasiya prosesində, xüsusilə də Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsinə böyük əhəmiyyətə malikdir.

MUBARIZ AGALARLI*

THE ROLE OF THE SHUSHA DECLARATION IN ENSURING PEACE AND SECURITY IN THE SOUTH CAUCASIAN REGION

Throughout history, the South Caucasus region has been in the center of attention due to its geopolitical and strategic importance. One of the main points that increase the importance of this region is the location of the Caspian basin on the transport route of energy resources to world markets. Also, the

* PhD in history, associate professor, leading researcher of the department “Azerbaijan Democratic Republic” of ANAS A.A. Bakikhanov Institute of History mubariz.agalar@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4373-4907.

multifaceted Euro-Asian transport corridor passing through this region increases the geopolitical and geoeconomic value of the South Caucasus.

As a result of the collapse of the USSR, the involvement of the states that gained independence in ethnic-political conflicts in the South Caucasus created serious obstacles to the development of the region, as a result, the region became one of the unstable and conflicted.

The Nagorno-Karabakh conflict has been one of the foci of ethnic conflicts inherited from the era of the Soviet empire. After Azerbaijan regained its state independence (October 18, 1991), this conflict grew and led to a war between Armenia and Azerbaijan and passed the stage of the Armenia-Azerbaijan-Nagorno Karabakh conflict. As a result, the Nagorno Karabakh region of Azerbaijan and surrounding regions were occupied by Armenian military forces.

Despite the efforts of international organizations and leading states for nearly 30 years, this problem has not been resolved as a result of the unfair approach of some hegemonic states to the conflict and the policy of freezing the conflict.

In particular, the non-implementation of UN Security Council Resolutions 822 (1993), 853 (1993) and 874 (1993) and 884 reduced the political solution of the conflict to a minimum.

Unable to achieve a political solution to the conflict within the framework of bilateral and multilateral cooperation in various international and regional organizations, the Republic of Azerbaijan decided to resolve this historical injustice through military-political force. On September 27, 2020, Azerbaijan started the “Peace Enforcement” operation (“Counter Attack” operation - M.A.) in the Karabakh region, which was occupied

by Armenia at the time, in accordance with the four resolutions of the UN Security Council.

As a result of the Second Karabakh War, which lasted from September 27 to November 10, 2020, the Azerbaijani army defeated the Armenian invaders and freed the Nagorno-Karabakh region and surrounding regions from enemy occupation and created new realities in the region. As a result of Russia's intervention in the process to save Armenia from a miserable situation, on November 10, 2020, an act of capitulation was signed confirming the political and military defeat of Armenia. This agreement, which went down in history under the name “November 10 Declaration”, confirmed the successes achieved by Azerbaijan on the battlefield at the political table, and the occupied regions of Azerbaijan, Kalbajar, Lachin, Aghdam, were returned without a fight.

On June 15, 2021, the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev and the President of the Republic of Türkiye Recep Tayyip Erdoğan signed the “Shusha Declaration on Allied Relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Türkiye” in the city of Shusha.

In the preamble of the “Declaration”, the Parties declared their commitment to all international documents signed between the two friendly and brotherly countries, as well as the “Kars Agreement” dated October 13, 1921, and emphasized the political importance of this agreement.

Another section of the agreement states: “The parties will continue their efforts to strengthen stability and security in the Caucasus region, restore all economic and transport links, as well as normalize relations between the states of the region and ensure long-term peace...”

In the Declaration, the inviolability of the territorial integrity and sovereignty of both states, the geopolitical realities caused by the Second Karabakh war, the importance of the Russian-Turkish Joint Center, mutual support in international and regional organizations, the process of reconstruction of Karabakh, the clearing of mined areas, especially Zangezur, which will connect the Western regions of Azerbaijan with Nakhchivan Joint cooperation in issues such as the opening of the corridor is specially mentioned.

Articles I, II, and III of this agreement on military-political and security issues are of special importance. In these articles, it is stated that the parties will take close cooperation and joint measures to ensure each other's independence, sovereignty, territorial integrity, and inviolability of borders. At the same time, it is noted that when any of the parties is subjected to military aggression, they will provide mutual assistance to each other and for this purpose, they will cooperate closely in further strengthening the relations between the armed forces of both states.

In general, the Shusha Declaration is of great importance in ensuring peace and security in the South Caucasus, in the integration process of the Turkic world, and especially in the further development of Azerbaijan-Turkiye relations.

Məlumatlar:

Viktor Timcenko – *V.İ.Vernadski adına Ukrayna Milli Kitabxanasının Beynəlxalq İnformasiya və Xarici Əlaqələr şöbəsi, tarix elmləri namizədi*

Kənan Taş – *Balıkesir Universiteti Fənn və Ədəbiyyat Fakültəsi*

Information:

Victor Timchenko - *Department of International Information and Foreign Relations of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, candidate of historical sciences*

Kenan Tash - *Faculty of Science and Literature, Balıkesir University*

**“ŞUŞA-270: DÜNYA MƏDƏNİYYƏT MƏRKƏZLƏRİ
KONTEKSTİNDƏ”**

BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSININ TEZİSLƏRİ

**THE THESES OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC
CONFERENCE**

**“SHUSHA-270: IN THE CONTEXT OF WORLD
CULTURAL CENTERS”**

Format: 60*84 ¹/₁₆. Tiraj: 100

Buraxılışa məsul: **Aliyə Ələsgərova,**

Ədilə Ağabəyova,

Cəvahir Niftəliyeva.

Kompüter dizaynı və bədii tərtibat:

Rəvanə Mirzəliyeva.

“BİROL GROUP” MMC -də çap olunmuşdur.

AZ1065, Azərbaycan, Bakı, Yasamal rayonu,

Z. Əhmədbəyov küç., 65.